

บริบททางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และการเมืองของภูพาน

“นี่ก็คือภูพาน คุณมาถึงแล้วละ” คุณเจริญกล่าวพร้อมกับชี้ให้ผมดูรอบๆ จะเห็นเทือกภูพานที่ประกอบด้วยลูกภูจำนวนมากมายเรียงรายกันอย่างสลับซับซ้อนสุดลูกหูลูกตา โดยเฉพาะทางทิศตะวันตก ทิศใต้และทิศตะวันออก ภูแล้วภูเล่าๆ กับลูกคลื่นที่วิ่งไล่กันเป็นระลอกๆ มีความยิ่งใหญ่และน่าเกรงขามยิ่งนัก¹

1. สภาพทางภูมิศาสตร์

ก่อนหน้าที่พรรคการเมืองแรกของลัทธิมาร์กซจะก่อตั้งขึ้นในประเทศไทยกว่า 50 ปี เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2426 (ค.ศ. 1884) ชาวเขมรลี้ภัยในขณะเดินทางสำรวจของ เฮเจียน แอมอนิเย ได้เดินทางออกจากเมืองกุคติน (หรือบ้านกุคติน ในตัวอำเภอเขาวงในปัจจุัน) มุ่งหน้าสู่เทือกเขาภูพาน และมีจุดหมายปลายทางที่ซาคุพนม พวกเขาผ่านบ้านเมืองเก่า และเดินทางผ่านทุ่งนาและป่าไผ่ ซึ่งยังคงเข้าไปใกล้ภูพานเท่าไรป่าไผ่ก็จะหนาแน่นมากขึ้นเป็นป่าทึบ ในวันนั้นนั้นพวกเขาเข้าเขตภูพาน “พวกเขาปีนขึ้นเทือกเขาที่ปกคลุมด้วยต้นไม้ใหญ่ ซึ่งขึ้นคามดินเหนียวระหว่างซอกหิน อีกครึ่งชั่วโมงพวกเขาก็ขึ้นมาถึงยอดเขา เป็นที่ราบสูง ซึ่งเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่เหมือนกัน” พวกเขาข้ามห้วยหินลาด ซึ่งเป็นห้วยที่ไหลไปลงห้วยบางทราย พวกเขาพักผ่อนกันที่ริมห้วยนั้น จากนั้นพวกเขาก็เดินทางผ่านป่าไผ่ที่ขึ้นอยู่บนเนินเขาไปถึงที่ราบอันกว้างใหญ่ ถัดออกไปนั้นก็เป็นที่ราบ และในเย็นวันนั้นพวกเขาก็หยุดพักที่บ้านพาน (บ้านพันหรือบางพัน) ซึ่งเป็นหมู่บ้านของชาวภูไท มีบ้านเรือนอยู่ 15 หลัง ที่ตั้งอยู่ห่างจากภูตักควายประมาณ 20 ไมล์

วันรุ่งขึ้น เวลา 6 โมงเช้า นักเดินทางทั้งสี่ออกจากบ้านพานข้าม “ป่าไผ่ที่คงหนาปะปนกันไป” ไม่นานนักพวกเขาก็ลงมาที่ราบสูงเพื่อข้ามห้วยบางทราย “ซึ่งกว้าง 12 เมตร ลึก 2 เมตร ยังมีน้ำอีก 2 ศอก ถ้าห้วยคังกล่าวไม่แห้งเลย” จากนั้นก็เป็นป่าไผ่ที่ปะปนกับต้นไม้ใหญ่ จนเวลา 9 โมงเช้าพวกเขาก็มาถึงบ้านค่าน ซึ่งมีบ้านเรือนอยู่ 8 หลัง จากบ้านค่านก็ไปสู่ห้วยคาเปอะ ซึ่งกว้าง 8 เมตร ลึก 2 เมตร มีต้นน้ำอยู่บนภูพาน หลังจากหยุดพักที่นั่น พวกเขาก็เดินทางผ่านป่าไผ่สู่บ้านคาเปอะ อันเป็นหมู่บ้านสุดท้ายของเขตกุคติน จากนั้นไปก็เป็นเขตแดนของบางมุก ซึ่งสองข้างทางเป็นป่าไผ่ที่สลับกับป่าไม้ใหญ่หนาทึบ และถัดไปนั้นก็เป็นที่ราบซึ่งมีแผ่นหินทรายคามพื้นดิน ที่พวกคนลาวทั่วไปเรียกว่า หินผาดาน จนกระทั่งประมาณ

¹พ. เมืองชมพู, *ผู้สมรภูมิภูพาน*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 197. คุณเจริญที่ พ. เมืองชมพู หรืออุดม สีสวรรณ กล่าวถึงนี่คือ เจริญ วรรณงาม เลขานุการที่ 1 ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยจากการประชุมสมัยที่ 3.

²หรือ พ.ศ. 2427 ความปฏิทินใหม่

บ่าย 3 โมงพวกเขาที่มาหยุดพักแรมที่ริมห้วยเตา ซึ่งเป็นอีกสาขาหนึ่งของห้วยบางทราย โดยไหลลงมาจาก ภูพะสถาน มีท้องน้ำกว้าง 8 เมตร ลึก 2 เมตร

วันต่อมา 12 มกราคม พวกเขาออกเดินทางตามทางเท้าที่เป็นร่องแคบๆ ผ่านป่าโปร่ง ลงเนินเขา ซ้ำมห้วยชาหน้า ที่มีความกว้าง 6 เมตร ลึก 2 เมตร จากนั้นก็เป็นป่าโปร่งอีกมากมาย ต่อไปก็เป็นเนินเขา และไปถึงทุ่งราบที่ปกคลุมไปด้วยป่าโปร่งและหินทราย เวลาประมาณ 9 โมงเช้าพวกเขาก็ข้ามสันเขาซึ่งอีก ด้านหนึ่งปกคลุมไปด้วยต้นไม้ใหญ่ จนราว 10 โมงพวกเขาก็มาถึงบ้านนาหลัก ซึ่งเป็นหมู่บ้านของชาวโซ่ มีบ้านเรือนอยู่ 20 หลัง จากบ้านนาหลักพวกเขาก็เดินทางผ่านป่าไม้ใหญ่และขึ้นเนินเขา ซึ่งเต็มไปด้วยหิน ทรายและตุงรัง ผ่านห้วยไร่ ที่มีความกว้าง 8 เมตร ลึก 4 เมตร อันมีต้นน้ำมาจากภูฮักตาย พวกเขาเดินทางต่อไปแล้วจึงหยุดพักที่ห้วยสะเต่า ที่มีท้องน้ำกว้าง 6 เมตรลึก 2 เมตร มีต้นน้ำอยู่ที่ภูผักกูด หลังจาก หยุดพักพวกเขาก็เดินทางต่อไปผ่านป่าโปร่ง ซึ่งมีหินสีดำแดงโผล่ขึ้นมาที่หน้าดิน พวกเขาเดินทางผ่าน หนองตุง ซึ่งเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ กว้าง 20 เมตร ยาว 40 เมตร และพวกเขาก็ได้มาหยุดพักแรมที่บ้าน คงหลวง ในเวลา 5 โมงเย็น บ้านคงหลวงนี้เป็นหมู่บ้านของชาวโซ่ มี 30 หลังคาเรือน²

สิ่งที่แอมอนิเย่ได้พบเห็นอีกหลายสิบปีต่อมาก็ยังไม่มีเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก ทั้งป่าเขาและ ลำห้วย ชาวโซ่และภูไทยังคงอยู่ที่เดิม แต่บ้านเรือนและผู้คนอาจจะมามากขึ้น แต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง คือความคิดของคน ซึ่งแทบจะไม่มีอะไรเหมือนเดิมเลย

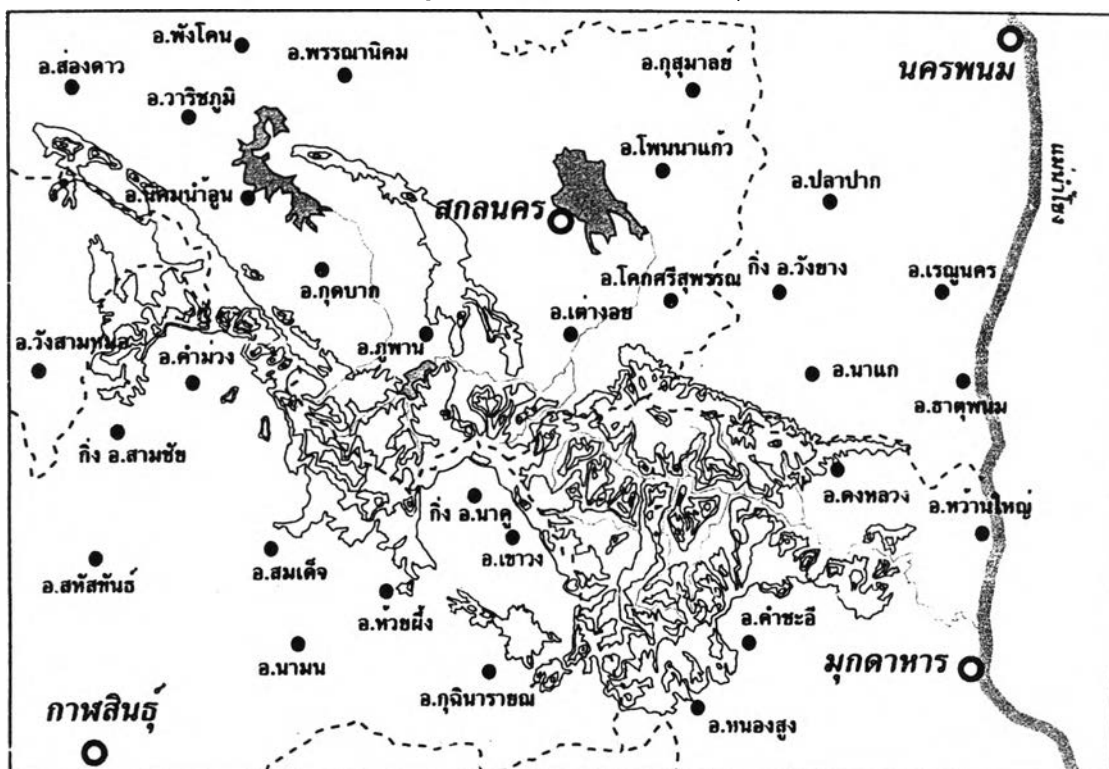
ลักษณะทางกายภาพ: ป่า เขา ที่ราบ หนองนาและหมู่บ้าน

เทือกเขาภูพานเป็นเทือกเขาเดี่ยวๆ แยกออกจากกันเป็นตอนๆ ไม่ต่อเนื่องเป็นพิคเดียวกัน โดยเริ่ม จากอำเภอตากวาง จังหวัดอุดรธานี ทอดยาวเป็นแนวโค้งไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตจังหวัด สกลนคร กาฬสินธุ์ มุกดาหาร และสิ้นสุดที่วเขาที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง บริเวณเหนือปากแม่น้ำมูลขึ้นไปประมาณ 15 กิโลเมตร ในเขตอำเภอวังเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เทือกเขาภูพานจัดว่าเป็นเทือกเขาที่มีความสูงไม่ มากนัก ความสูงโดยเฉลี่ยประมาณ 300 – 500 เมตร มีหลายบริเวณที่มีลักษณะเป็นเขาโคกๆ หรือเป็น เนินเขาข่มๆ ตั้งอยู่บนที่ราบ³

²ไอเจียน แอมอนิเย, *บันทึกการเดินทางในลาว ภาค 1 พ.ศ. 2438*, แปลโดย ทองสมุทร โคเร และสมหมาย เปรม จิตต์ (เชียงใหม่: โครงการผลิตเอกสารส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538), หน้า 145 – 147.

³*ภูมิลักษณะประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 36.

ภาพ 2.1 แผนที่แสดงที่ตั้งของเทือกเขาภูพานช่วงจังหวัดสกลนครถึงมุกดาหาร

ในทศวรรษ 2500 พื้นที่มากกว่าครึ่งหนึ่งของที่ดินปกคลุมไปด้วยป่าไม้และทุ่งหญ้า ในขณะที่พื้นที่ทำกินยังไม่ถึงหนึ่งในสี่ของพื้นที่ทั้งหมด⁴ ในพื้นที่ทั้งบนภูพาน และที่ราบที่รายรอบภูพานปกคลุมไปด้วยป่า

⁴C.F. Keyes, Peasant and Nation A Thai – Lao Village in a Thai State (Ph. D. Thesis Cornell University, 1966), p. 31, อ้างถึงใน สุเทพ สุนทรภัสร์, หมู่บ้านอีสานยุค “สงครามเย็น”: สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2548), หน้า 15. ได้ระบุจำนวนการใช้ที่ดินตามประเภทต่างๆ ใน พ.ศ. 2504 ไว้ดังนี้

ประเภทที่ดิน	จำนวน (ไร่ x10 ³)	จำนวนร้อยละ
ทำการเพาะปลูก (ทุกชนิด)	22,585	21.6
ป่าและทุ่งหญ้า	64,165	61.5
ที่น้ำท่วมและหนองบึง	369	0.5
ไม้ไผ่แยกประเภท	17,264	16.5
รวม	104,358	100.0

ซึ่งเป็นป่าประเภทป่าดิบแล้ง และจะมีป่าเบญจพรรณขึ้นแซมอยู่ทั่วไป⁵ โดยป่าของภูพานไม่ค่อยมีความรกทึบมากนัก แสงแดดสามารถส่องถึงพื้นได้

เทือกเขาภูพานมีความยาวต่อเนื่องประมาณ 200 กิโลเมตร กินอาณาเขตในพื้นที่ของหลายจังหวัดในท้องที่ภาคอีสานตอนบน อันประกอบด้วย หนองคาย อุดรธานี สกลนคร กาฬสินธุ์ นครพนม มุกดาหาร ร้อยเอ็ด ยโสธร อานาจเจริญ และอุบลราชธานี ในพื้นที่นี้มีแม่น้ำและลำห้วยอยู่หลายสายที่หล่อเลี้ยงหมู่บ้านของประชาชน นอกจากนี้ถ้าดูปริมาณน้ำฝนแล้วจัดว่ามีปริมาณที่จัดว่าไม่แห้งแล้งนัก ถ้าเทียบกับทางตอนแก่นและนครราชสีมา เขตอบ่าเขาจึงมีความสำคัญต่อชุมชนโดยรอบเพราะเป็นที่สร้างความชุ่มชื้นอุดมสมบูรณ์ให้แก่ชุมชนในแถบนี้ และยังเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญของประชาชนทั้งทางด้านเศรษฐกิจและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนด้วย เช่น ไม้ในป่าก็เอามาทำสร้างบ้านเรือน ไม้กวาดและพืชหลายชนิดก็เป็นอาหารให้แก่ประชาชน พื้นที่ป่าเหล่านี้ยังเป็นแหล่งบุกเบิกทางการเกษตรของประชาชน เพราะถ้าเกิดความขาดแคลนที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูกชาวบ้านที่มีแรงงานย่อมสามารถเข้ามาบุกเบิกเป็นพื้นที่เพาะปลูกได้

เขตอบ่าเขาในพื้นที่ราบเหล่านี้ดับไปด้วยหมู่บ้านและพื้นที่เพาะปลูกของประชาชนเป็นหย่อมๆ หมู่บ้านตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีสภาพแวดล้อมอำนวย เช่น มีแหล่งน้ำ เป็นที่ราบ ใกล้กับแหล่งเพาะปลูก มีเส้นทางคมนาคมสะดวก ฯลฯ หมู่บ้านเหล่านี้ตั้งอยู่ท่ามกลางป่า โดยมีทุ่งนาล้อมรอบหมู่บ้าน ทุ่งนาในแถบนี้ เนื่องจากเป็นเขตบุกเบิกป่าทำให้บริเวณทุ่งนาของหมู่บ้านจะปรากฏป่าโคกและป่าแซมเป็นจุกๆ ให้ความร่มรื่นแก่ทุ่งนาอันกว้างใหญ่ ตามทุ่งนาก็มีต้นไม้แซมเป็นระยะๆ และในทุ่งนาของชาวบ้านก็จะมีเถียงนา ซึ่งเป็นเพิงหรือบ้านหลังเล็กๆ ไว้สำหรับให้ชาวนาที่ออกมาทำนาได้พักผ่อนหลบร้อนและรับประทานอาหารในเวลากลางวัน และรวมถึงให้ชาวนาได้เป็นที่หลบนอนเวลาต้องมาเผ่าผลผลิตของคนในฤดูเก็บเกี่ยวด้วย

ในช่วงทศวรรษ 2500 และก่อนหน้านั้นยังไม่มีถนนอย่างดีที่จะตัดผ่านเขตอบ่าเขาเหล่านี้ มีเพียงทางเกวียนของชาวบ้านและถนนลูกรังในบางส่วนซึ่งจะเป็นเส้นทางเดินทางติดต่อกันในเขตพื้นที่นี้⁶

ฤดูกาลและสภาพอากาศ

เขตภูพานก็เช่นเดียวกับพื้นที่อื่นๆ ของประเทศไทยที่มี 3 ฤดู คือฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูหนาว ฤดูร้อนจะเริ่มตั้งแต่เดือนประมาณเดือนมีนาคม – เมษายนไปจนถึงเดือนพฤษภาคมก็จะเข้าสู่ฤดูฝน ซึ่งเป็นฤดูทำนาของชาวบ้าน จนกระทั่งประมาณเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน ก็จะเข้าสู่ฤดูหนาว ในฤดูฝน พื้นที่แถบ

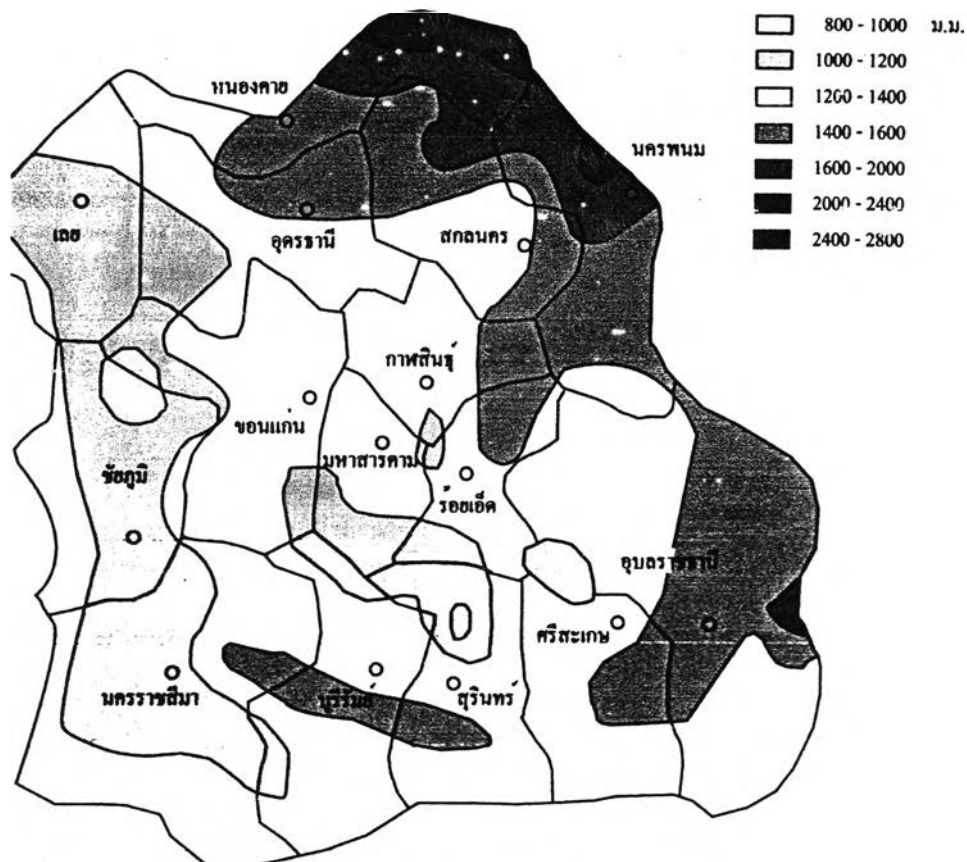
⁵ คู่มือประจำจังหวัดนครพนม เล่ม 1 สภาพทางภูมิศาสตร์ (พระนคร: ศูนย์วิจัยและพัฒนาการทหารระหว่างไทย - สหรัฐ, 2510), หน้า 1.7.07 – 1.7.09.

⁶ กรมแผนที่ทหาร, *ระวาง 5760 I บ้านไค้บุ่น ชุกประเทศไทย 1:50,000* ลำดับชุก L708. ถึง *ระวาง 5863 IV บ้านรำ ชุกประเทศไทย 1:50,000* ลำดับชุก L708.

นี้ถือว่ามีฝนในระดับใช้ได้ คือไม่ได้แห้งแล้งมากนักถ้าเทียบกับพื้นที่อื่นๆ ของภาคอีสาน ชาวนาในแถบพื้นที่ดังกล่าวด้วยความรู้สึกที่ว่าแถบนี้ "ฝนดี"⁷

ดูเหมือนว่าค่าปานกลางปริมาณน้ำฝนเปรียบเทียบของเขตต่างๆ ในภาคอีสานจะยืนยันความคิดเห็นดังกล่าว จากข้อมูลของกรมอุตุนิยมวิทยา ใน พ.ศ. 2507 พื้นที่ในเขตภูพาน โดยเฉพาะทางทิศเหนือและทิศตะวันออก อันเป็นพื้นที่ที่ใกล้กับแม่น้ำนั้น ค่าปานกลางของปริมาณน้ำฝนอยู่ในระดับ 1,400 - 1,600 มม. เป็นส่วนใหญ่และระดับ 1,600 - 2,000 มม. รองลงมา ในขณะที่ตอนกลางของภาคจะอยู่ในระดับ 1,200 - 1,400 มม. เสียเป็นส่วนใหญ่

ภาพ 2.2 แผนภูมิแสดงค่าปานกลางของปริมาณน้ำฝนรายปี พ.ศ. 2507

ที่มา: คู่มือประจำจังหวัดนครพนม, เล่ม 1 สถาปทางภูมิศาสตร์ (พระนคร: ศูนย์วิจัยและพัฒนาการทหารระหว่างไทย - สหรัฐฯ, 2510), หน้า 1.4.40.

⁷สัมภาษณ์ ประศาสตร์ ราชคำ, 8 พฤษภาคม 2547.

ส่วนในฤดูแล้งนั้นในพื้นที่ราบที่มีแหล่งน้ำก็จะยังคงมีความชุ่มชื้นอยู่บ้างในขณะที่บนภูนั้นจะแห้งแล้งกว่า ดังข้อความของแคน สาริกา ได้กล่าวถึงพื้นที่แถบภาคภูว⁹ ทางตะวันตกของเขตภูพานว่า

ยามแล้งแลไปทางไหนคูเว้งว่าง ฟากก็โล่งดีว ปากก็โล่งใจัง คั้นจิก คั้นวังบนภูเหลือแต่กิ่งก้าน
หจิงงอซีไค้ไค้ ไบเก่าตูกกของเกลื่อนพื้นกลางแคคเคือนตีที่ไค้กระยิบ จักจันร่องเงิ่งแซ่ ร่องบ้าง
หยุกบ้างบนภูสูงมีแต่ความแห้งแล้งอ้างว้าง

ฉีกกับทางหุบเขาอันมีความสดเขียวเหลืออยู่ บริเวณนั้นนักบรรพบุรุษรู้จักดี “หลุบ
วังขาม” หุบห้วยปะทางที่เยือกเย็น อุคมไปคิ้วบ่อน้ำซับมากแห่ง ชาวบ้านในที่ราบต่างหนี
แล้งมารวมกันอยู่แถวหลุบวังขามนี้เอง⁹

หรือจากบันทึกจากภูพานถึงตานโพธิ์ของวิสา คัญทัพได้เล่าถึงสภาพภูมิอากาศที่แตกต่างกันใน
แต่ละฤดูกาลเอาไว้ว่า

ฤดูกาลมีส่วนสำคัญ ต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของภูพานอย่างมาก ยามแล้งแห้งผากร้อน
อบอ้าว เปลวแดดจะระดมเผาผิวจนเกรียมไหม้ ไฟป่าจะฮือกระเพื่อม ไหม้ตามทุ่งอย่างคุ
เคือก ... ยามหนาวก็จะหนาวแห้ง ไม่หนาวชื้นเหมือนทางเหนือ บางเขจะมีลมช้อซึ่งอยู่มิได้
ซาค ฤดูนี้สหายเราจะลงนอนดิน ฮาศัยไอยู่นจากพื้นดินช่วยสร้างความอบอุ่นให้แก่ร่างกาย
ฟางแห้งในฤดูเก็บเกี่ยว ก็เป็นฟูกนอนอย่างคี่ที่สหายทางภูพานนิยมกันไม่น้อย ... ศักูทาง
ธรรมชาติที่แพร่ระบาคหนักในฤดูนี้ก็คือ เห็บซึ่งซุกซุมและถือช้อไม่น้อยหน้าทากในฤดูฝนทาง
ภาคเหนือ ... สำหรับฤดูฝนบนภูพานนอกจากความเฉอะแฉะและเปียกโชก อันไม่พึง
ปรารถนาแล้ว ศักูทางธรรมชาติอันสำคัญที่มันทอนเวลาการทำงานไม่น้อยคือ ไข้ ระยะเวลา
จำเป็นไปตลอดหน้าฝนบางรายเขาหนักขนาดสามวันสี่วันไข้ก็มีโดยเฉพาะผู้มาใหม่ที่เพิ่ง
สัมผัสภูพาน¹⁰

สภาพภูมิอากาศจึงไม่เพียงสัมพันธ์กับวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจ ซึ่งก็คือการเพาะปลูก ของชาวบ้าน
อย่างเดียว แต่ยังสัมพันธ์กับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การกินการอยู่ โรคภัยไข้เจ็บของทั้งชาวบ้านและกอง
กำลังในเขตป่าเขาด้วย

สภาพดินและแหล่งน้ำ

โดยทั่วไปแล้วสภาพดินทางภาคอีสานนั้นจัดว่ามีโครงสร้างของดินเป็นดินทราย ซึ่งเกิดจากวัสดุแม่
ดินที่เป็นหินทราย ดินประเภทนี้จึงไม่ชุ่มน้ำ น้ำสามารถซึมผ่านลงไปใตดินได้อย่างรวดเร็ว ดินจึงไม่มีความ

⁹ดู กรมแผนที่ทหาร, *ระวาง 5762 IV อำเภอวาริชภูมิ ชุกประเทศไทย 1:50,000* ลำดับชุก L708.

⁹แคน สาริกา, *วาระสุดท้ายแห่งชีวิต จิตร ภูมิศักดิ์*, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ: สาริกา, 2539), หน้า 98.

¹⁰วิสา คัญทัพ, *บันทึกจากภูพานถึงตานโพธิ์*, *กองหน้า* 1, 12 - 15 (มิถุนายน - กันยายน 2523): 69 - 70.

ชุ่มชื้น มีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านอาหารพืชค่า แหล่งกักเก็บน้ำตามธรรมชาติก็มีน้อย และรวมถึงการสร้างอ่างเก็บน้ำก็ยังทำได้ยาก เพราะน้ำจะซึมออกได้หมด¹¹

สิ่งนี้ทำให้ภาคอีสานจัดได้ว่าเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้งมากที่สุด ถึงแม้ว่าบางพื้นที่ของภาคอีสานจะมีปริมาณฝนมากกว่าภาคกลางก็ตาม¹²

2. ประชากร

ประชากรในพื้นที่ของเขตภูพานนั้น ประชากรส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย - ลาว หรือก่ลาวอีกนัยหนึ่งคือคนลาว ทั้งนี้ก็เพราะประชากรที่อยู่ในภาคอีสานที่อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงกับประชากรที่อยู่ทางฝั่งซ้ายซึ่งก็คือประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน เพียงแต่ถูกกีดกันด้วยเส้นแบ่งทางการเมืองเท่านั้นเอง นอกจากนั้นเป็นคนกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น ผู้ไท หรือภูไท ช่า ไช่ จีน เป็นต้น

3. การกิน การอยู่และการผลิต

ในชีวิตของมนุษย์นั้นการกิน การอยู่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดเพราะถ้าไม่มีสิ่งนี้แล้วก็จะไม่มีชีวิตอยู่รอดไปได้ การกินการอยู่นั้นหมายถึง วิถีชีวิตที่เกี่ยวกับการบริโภคในทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็นอาหาร ข้าวของเครื่องใช้ และสินค้าต่างๆ ซึ่งการกินการอยู่นี้ไม่เพียงแต่จะเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อชีวิตเท่านั้น แต่ยังรวมถึงสิ่งที่เป็นความบันเทิงหรือการพักผ่อนหย่อนใจ อย่างเช่นการบริโภคสุราและยาสูบ ซึ่งกระบวนการบริโภคสิ่งเหล่านี้อาจจะกระทำโดยผ่านการแลกเปลี่ยนหรือการผลิตด้วยตัวเอง

การกินการอยู่นั้นสัมพันธ์อย่างแน่นหนากับการผลิต มนุษย์นั้นทำการผลิตมาตั้งแต่สังคมบุรพภาค การผลิตคือการใช้แรงงานและทุนเพื่อให้ได้ผลผลิตออกมาไม่ว่าจะเป็นพืชพันธุ์ สินค้า หรือเงินตรา ในชุมชนชนบทแถบภูพาน ที่เจอเช่นชนบทถิ่นอื่นๆ ในประเทศไทย ที่รูปแบบหลักของการผลิตคือการเกษตร โดยที่มีอาชีพอื่นๆ เป็นอาชีพเสริม เช่น เลี้ยงสัตว์ ทอผ้า หรือรับจ้างใช้แรงงาน

ลักษณะการกินการอยู่และการผลิตในภาคอีสานโดยทั่วไปมีความเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆมาก รูปลักษณะทางเศรษฐกิจของอีสานในช่วงก่อนทศวรรษ 2500 ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ

¹¹สุเทพ สุนทรภัดข, หมู่บ้านอีสานยุค "สงครามเย็น": สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2548), หน้า 17.

¹²อภิศักดิ์ ไสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ: พรศักดิ์แอนคเอนต์โรซิเอท, 2525), หน้า 19 - 20.

(Subsistence) โดยเฉพาะท้องถิ่นชนห่างไกลบางแห่งของอีสานเช่นแถบอำเภอคงหลวง ลักษณะเช่นนี้ยังคงอยู่แม้กระทั่งกลางทศวรรษ 2520

ลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ คือรูปแบบดั้งเดิมลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้าน ที่มีมาตั้งแต่สมัยสังคมบุพกาล แม้กระทั่งสังคมได้ก้าวล่วงมาสู่ระบบศักดินา ที่พระมหากษัตริย์อ้างสิทธิเหนือที่ดินทั้งหมดในราชอาณาจักร สังคมหมู่บ้านในชนบทที่ยังคงรักษาวินัยการผลิตและการครอบครองปัจจัยการผลิตแบบดั้งเดิมเอาไว้อยู่ ระบบศักดินาเพียงแต่สวมครอบลงไปยังสังคมหมู่บ้านแบบเดิม และรัฐศักดินาก็ได้ผลประโยชน์จากการเก็บภาษีต่างและการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งสังคมศักดินาไทยจะต่างจากของตะวันตกตรงที่ไม่มีการถือครองที่ดินขนาดใหญ่ โดยชนชั้นเจ้าที่ดิน¹³

การชูศรีศกส่วนเกินด้วยการส่งส่วยให้แก่อำนาจของชาวบ้านกับเกณฑ์แรงงาน จักรทพณ์ นาดสุภา เสนอว่าเป็นต้นตอของสภาพความ “ล้าหลัง” ของชุมชนที่ยังคงรักษาสภาพดั้งเดิมไว้ได้ พลังการผลิตของหมู่บ้านจึงแทบไม่เพิ่มขึ้นเลยตลอดช่วง “สมัยศักดินา” อีกทั้งระบบกรรมสิทธิ์ก็เกิดขึ้นอย่างล่าช้ามาก¹⁴

ในสังคมหมู่บ้านชนบทการผลิตหลักที่สำคัญที่สุดคือ การทำนา ซึ่งใช้วิธีการที่ล้าหลัง ใช้เทคโนโลยีในการผลิตระดับที่ต่ำ ใช้แรงงานคนและสัตว์ เครื่องมือก็มีเพียงไถ จอบและคราดเป็นหลัก และมีกษัตริย์น้ำฝนเพียงอย่างเดียวในการเพาะปลูก ด้วยเหตุที่ว่า “สังคมศักดินาไทยขาดระบบชลประทาน” ชาวบ้านจึงไม่มีน้ำจากแหล่งอื่นนอกจากน้ำฝน และล่วงมาถึงสมัยถึงพุทธกาล ระบบชลประทานที่ดีก็ยังไม่เกิดขึ้นในภาคอีสาน¹⁵ ผนวกกับลักษณะดินภาคอีสานเป็นดินทรายซึ่งเป็นดินประเภทที่ไม่สามารถเก็บน้ำไว้ได้และขาดความอุดมสมบูรณ์ โดยที่การที่มีดินลักษณะเป็นดินทรายนี้เองทำให้แหล่งน้ำตามธรรมชาติจึงมีน้อย รวมถึงการสร้างอ่างเก็บน้ำก็ทำได้ยาก เพราะน้ำจะซึมลงไปใต้หมด รายงานของคณะกรรมการของธนาคารโลกเคยรายงานว่าในภาคอีสาน “เนื่องจากมีฝนตกในระยะเวลาสั้นๆ จึงไม่เหมาะแก่การทำนาแบบท่อน้ำเป็นหลัก” เมื่อพิจารณาร่วมกับลักษณะของดิน แหล่งที่มาของน้ำ และภูมิประเทศ ภาคอีสานควรเปลี่ยนพืชที่จะปลูกและลดความสำคัญของข้าวในฐานะพืชหลักให้น้อยลง แต่การปรับเปลี่ยนเช่นนั้นคงทำได้ยาก เพราะชาวอีสานเพาะปลูก “เพื่อเลี้ยงตัวและครอบครัว ยิ่งกว่าจะหวังทำเป็นการค้า”¹⁶

¹³จักรทพณ์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (นนทบุรี: สร้างสรรค์, 2527), หน้า 16 – 17.

¹⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

¹⁵ยูพาพิณ ภาวศรี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533), หน้า 68.

¹⁶สุเทพ สุนทรภณีส, หมู่บ้านอีสานยุค “สงครามเย็น”: สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 16 – 18.

ด้วยเหตุดังกล่าวการทำนาจึงกลายเป็นคันคอของความยากจน เพราะผลผลิตขึ้นอยู่กับธรรมชาติที่แปรปรวนสูงมาก ถ้าปีใดฝนแล้งหรือน้ำท่วม ทำให้ผลผลิตเสียหายย่อมเป็นเหตุให้ชาวนาต้องอดข้าวหรือไม่มีก็คือน้ำไปกูดืม ชันนำไปสู่ภาวะหนี้สิน “เป็นดินพอกหางหมู”¹⁷

อย่างไรก็ตามแม้จะจนยากสักเพียงไร ชาวบ้านที่อยู่ใกล้เขตกป่าเขา ยังอาศัยธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์นี้พอประทังชีวิตได้ อาหารหลักของชาวบ้านคือ ปลูก ชันมีอยู่ตามแหล่งน้ำธรรมชาติ นอกจากนี้สัตว์ป่าก็เป็นอาหารของชาวบ้านเช่นกัน เช่น วัวป่า ควายป่า หมูป่า เก้ง กวาง ไก่ป่า นอกจากนี้สัตว์ขนาดเล็กอย่างกระรอก กิ้งก่า และเหี้ย ชาวอีสานก็กินกัน ในพื้นที่ที่ต่อมาเป็นเขตรัฐที่มั่นภูพาน คือแถบคงหลวงมีสัตว์ป่าชุกชุมมาก จักรทิพย์ได้ข้อมูลจากภาคสนามว่า ชาวโซ่ (จักรทิพย์เรียก “ซ่า”) กล่าวไว้ในสมัยก่อน สัตว์ป่ามีมากมายไม่ต้องทำไร¹⁸ ส่วนพืชผักก็สามารถหาเอาตามธรรมชาติได้เช่นกัน หรือไม่มีปลุกไว้เป็นผักสวนครัวไว้ในบริเวณบ้านก็พอยังชีพได้เช่นเดียวกัน

ความพอเพียงของชาวชนบท โดยเฉพาะชาวอีสานที่วิถีการผลิตแบบพอยังชีพดำรงอยู่ได้ยาวนานนั้น ไม่เพียงแต่เรื่องของการหากินเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความสามารถผลิตสินค้าที่ใช้ในชุมชนได้อีกด้วย ชุมชนหมู่บ้านมักทอผ้าใช้เอง โดยใช้เทคโนโลยีแบบง่าย ๆ ใช้ที่แบบธรรมชาติ ปลูกฝ้ายและเลี้ยงตัวหม่อนสำหรับทอผ้าไหมเอง ส่วนมากแล้วจะเป็นหน้าที่ของผู้หญิงที่จะทอผ้า ซึ่งมักจะทอผ้าในช่วงหลังฤดูการทำนา แต่ด้วยความล่าช้าทางเทคโนโลยีทำให้การทอผ้าผืนหนึ่งต้องใช้เวลานาน โดยผืนหนึ่งอาจจะต้องใช้เวลาทอถึง 2 – 3 วัน และในกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความล่าช้าหลังมากกว่าเช่น พวกซ่า จะทอผ้าไม่จำเป็นต้องเอาฝ้ายไปแลกเปลี่ยนกับผ้าที่ทอเสร็จแล้วจากพื้นราบ¹⁹ นอกจากนี้ไม่ในป่ายังเป็นทรัพยากรที่ทำให้ชาวบ้านยังชีพได้ ไม้ที่ชาวบ้านตัดเองสามารถเอามาปลูกเรือน หรือทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ โดยเฉพาะไม้ไผ่ที่สามารถนำมาสานเป็นภาชนะอย่างกระบุง กระด้งได้อีกด้วย หรือเครื่องมือเครื่องใช้อื่นๆ เช่น สวีง แท ชาวบ้านยังสามารถทำได้เองทั้งสิ้น²⁰

ดังนั้นอาจจะสรุปได้ว่าปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ คือแรงงานกับทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะที่ดิน โดยแรงงานเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญเนื่องจากที่ดินไม่ใช่ปัญหาสำคัญ โดยเฉพาะในเขตภาคอีสาน รวมถึงระดับเทคโนโลยีที่ต่ำ แรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้นจะมาจากระบบเครือญาติหรือการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในชุมชน²¹ ด้วยเหตุนี้ในสังคมที่เป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ และในชุมชนนั้นจึงมีความผูกพันกันสูง ทั้งยังมีการแต่งงานกันในชุมชนทำ

¹⁷ จักรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 21 – 22.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24 – 25.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28 – 29.

ให้ระบบเครือญาติและความเป็นหมู่บ้านมีความซับซ้อนทับกัน ฉัตรทิพย์กล่าวว่า “ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกในหมู่บ้านเป็นลักษณะเด่นมากของความสัมพันธ์ในการผลิตของชุมชนหมู่บ้านไทย”²²

ฉัตรทิพย์กล่าวว่า “พวกที่หากินผิดเคืองแม่ในสมัยโบราณ” คือพวกกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ในป่าดงหรือบนภู ฉัตรทิพย์ใช้ข้อมูลจากชาวโซ่นภูพาน โดยกล่าวว่ากลุ่มชนพวกนี้จะปลูกข้าวไร่ ทำไร่เลื่อนลอย ถ้าดำสักไร่ไม่ได้ก็กินข้าวกับเกลือและผัก โดยพวกนี้มักจะปลูกฝ้ายเอามาแลกเปลี่ยนกับคนในพื้นที่ราบ²³ จากการสำรวจของกรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. 2524²⁴ คาดว่าน่าจะเป็นการสำรวจสภาพความเป็นอยู่ของพื้นที่ตำบลกกชุม ซึ่งในอดีตคือเขตฐานที่มั่นภูพานเป็นครั้งแรก พบว่าสภาพความเป็นอยู่ของชาวโซ่นภูมีความเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ชาวบ้าน ซึ่งส่วนมากเป็นชาวโซ่นั้นเป็นชาวนา โดยยังคงเพาะปลูกแบบทำไร่เลื่อนลอย

เนื่องจากพื้นที่เป็นป่าภูเขา มีที่ราบแห้งๆ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องปลูกเป็นข้าวไร่ การทำนาจะแทบไม่มีเลย ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่คือ พันธุ์ข้าวหอมคอก เป็นพันธุ์ข้าวไร่ โดยจำนวนครวเรือนที่ปลูกข้าวไร่คิดเป็นร้อยละ 95 ของครวเรือนทั้งหมด นอกจากนี้ยังมีการปลูกฝ้าย ซึ่งมีจำนวนมากตรงจากการปลูกข้าวไร่ โดยมีจำนวนครวเรือนที่ปลูกร้อยละ 70 ของครวเรือนทั้งหมด และปลูกข้าวโพดน้อยที่สุดคิดเป็นร้อยละ 20 ของครวเรือนทั้งหมด โดยที่ฝ้ายนี้มีส่วนเกินที่เหลือเอาไว้สำหรับขาย แต่สำหรับข้าวและข้าวโพดนั้นไม่พอสำหรับขายเลย การเพาะปลูกทั้งหมดนี้อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว ถึงแม้ว่าความเห็นของชาวบ้านต่อปริมาณน้ำในฤดูฝนจะมีอย่างเหลือเกินเหลือใช้ แต่ในฤดูแล้งนั้นค่อนข้างจะมีปัญหาอยู่มาก ทำให้ชาวบ้านเกือบทั้งหมดทำนาเพียง 1 ฤดู

การทำนาของป่าเป็นอาชีพรอง พร้อมๆ ไปด้วยการทำไร่เองซึ่งยังมีอยู่มาก โดยมีถึงร้อยละ 91 ของครวเรือนที่ยังทำไร่เองอยู่ การจักสานก็พอมีการทำอยู่บ้าง การเลี้ยงสัตว์ก็เลี้ยงสัตว์จำพวกวัวควาย สุกรพื้นบ้าน เป็ด และไก่ ซึ่งสองอย่างหลังนี้เป็นตัวสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงินแก่ชาวบ้านด้วยเหมือนกัน โดยเป็นอันดับรองจากฝ้าย

เทคโนโลยีในการผลิตก็ยังคงอยู่ในระดับต่ำ เครื่องมือที่ใช้ในการผลิตมีเพียง จัว ควาย ไร่ไม้ ในขณะที่เครื่องจักรทางการเกษตรอย่างรถแทรกเตอร์ไม่มีแม้แต่คันเดียว และนุญก็ยังคงใช้นุญคอกเพียงอย่างเดียว และไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชเลย ทำให้การใช้แรงงานคนและสัตว์ในการเพาะปลูกสูงมาก และด้วยการปลูกข้าวไร่ ที่จะต้องถางป่า บุกรเบิกพื้นที่ใหม่ทุกปีโดยมิได้ปลูกที่เดิม การใช้แรงงานคนจึง

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26. ข้อมูลของฉัตรทิพย์ได้มาจาก สิบ กิ่งลี ชาวบ้านปากช่อง ตำบลกกชุม กิ่งอำเภอคง หลวง จังหวัดนครพนม (อำเภอคงหลวง จังหวัดมุกดาหารในปัจจุบัน)

²⁴ หจข. (8) มท 5. 4.1.19/42, เรื่องรายงานการสำรวจข้อมูลเขตพัฒนา ตำบลกกชุม กิ่งอำเภอคงหลวง จังหวัดนครพนม [กุมภาพันธ์ 2524]

มีสูงกว่าพื้นที่ราบหรือการทำนา เวลาว่างของชาวบ้านของแต่ละคนจึงไม่ค่อยมี แม้แต่จะหากนมารับจ้างช่วยเหลือในการเพาะปลูกยังไม่สามารถหาได้เพราะแม้จะหลังการเก็บเกี่ยวก็จะต้องปรับพื้นที่ดางป่า ชุกคอกเพื่อทำไร่ในปีต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ทางเศรษฐกิจของประเทศ เกิดขึ้นในทศวรรษ 2500 เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเริ่มขยายตัวไปในชนบท แต่ดูเหมือนว่าสำหรับภาคอีสานวิถีการผลิตแบบยังชีพยังไม่ถูกผลสะท้อนเท่าไรนักเพราะชาวบ้านในชนบทยังคงทำการผลิตแบบพอยังชีพอยู่ แต่สิ่งที่เข้าไปคือทุนนิยมในภาคการค้า จากเอกสารของยูซอม (USOM - United State Operation Mission) ที่ศึกษาหมู่บ้านในเขตอำเภอดอนเจดีย์ ปรากฏว่ามี 5 หมู่บ้านที่ประสบการณืโดยตรงกับการเคลื่อนไหวกอมมิวนิสต์ที่แถบที่ราบของเขตภูพาน ประกอบด้วย บ้านหาคทรายมูล บ้านโนนสมบุรณ์ บ้านยางคำ บ้านโนนแปง และบ้านจันทุมิ²⁵ ได้ให้ข้อมูลที่น่าสนใจที่ทำให้เห็นภาพสังคมชนบทของหมู่บ้านในภาคอีสานราว พ.ศ. 2510 ว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่ยังคงปลูกข้าวเหนียวเป็นหลัก ทั้งนี้ก็เพราะการผลิตหรือการเพาะปลูกของชาวบ้านยังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ การปลูกข้าวนั้นผลผลิตที่ได้จะนำมาเก็บไว้ที่ยุ้งฉางหรือ “เถ้าข้าว” เพื่อเอาไว้บริโภคตลอดทั้งปี สำหรับส่วนที่เหลือนั้นก็จะไปขายเพื่อสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงิน เพื่อนำไปใช้ซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็นที่ชาวบ้านไม่สามารถผลิตได้ เมื่อชาวบ้านสามารถผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักได้แล้ว การกินการอยู่แบบพึ่งตนเองจึงสามารถทำได้ ทั้งนี้อาหารอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเนื้อสัตว์ หรือผักผลไม้ก็ล้วนสามารถผลิตได้เองหรือหาเอาได้จากในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนหรือหาเอาจากธรรมชาติก็ตาม

อย่างไรก็ตาม การพึ่งพาตนเองที่กล่าวมาข้างต้นสามารถตอบสนองของความต้อการแค่เพียงขั้นพื้นฐาน เพราะชีวิตของชาวบ้านในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2500 ต้องมีความสัมพันธ์กับโลกภายนอกและสินค้าบางอย่างต้องซื้อหาด้วยเงินตรา ไม่ว่าจะเป็นค่าใช้จ่ายทางการศึกษา ค่ารักษาพยาบาล เครื่องอุปโภคบริโภคที่ไม่สามารถหาได้จากท้องถิ่นอย่าง ผงซักฟอก สมู ยาสูบ ฯลฯ วิถีชีวิตของชาวบ้านจึงมีความ

²⁵Bamrung Traimontri, "An Intensive Resident Study of Hadsaimoon Village Tambon Kusakam Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967); Thavorn Koomalayavisai, "An Intensive Resident Study of Non Somboon Village Tambon Kusakam Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967); Sawi Pradit, "An Intensive Resident Study of Yang Kham Village Tambon Duesikanchai Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967); Kasem Burakasikom, "An Intensive Resident Study of Non Paeng Village Tambon Duesikanchai Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967) และ M.R. Wutilert Devakul and Mai Chuepaeng, "An Intensive Resident Study of Khun Phum Village Tambon Duesikanchai Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967).

สัมพันธ์กับเศรษฐกิจแบบเงินตราอย่างชัดเจน และมีความจำเป็นที่จะต้องหารายได้เป็นเงินสดอย่างสม่ำเสมอ แม้ว่ารายจ่ายของชาวบ้านนั้นจะไม่มากแต่ความยากลำบากอยู่ที่ความสม่ำเสมอของรายได้

การขาดแคลนระบบชลประทาน การเพาะปลูกของชาวนาจึงสัมพันธ์กับดินฟ้าอากาศอย่างมาก ในปีที่มีน้ำฝนอุดมสมบูรณ์ ผลผลิตอาจจะดีมีข้าวเหลือขายได้เงินมาก แต่ในบางปีที่ไม่ดีก็จะต้องกันข้าม แม้ว่าจะได้ข้าวมาพอกินก็แทบจะขายได้เงินค่า ไม่พอกับรายจ่ายที่จำเป็น การกู้หนี้ยืมสินก็เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการกู้ยืมเงินเพื่อลงทุนเพาะปลูกปีต่อไป หรือสำหรับใช้จ่ายทั่วไป

ในทางกลับกัน ในขณะที่น้ำในการเกษตรเป็นปัญหาสำคัญ แต่ที่ดินไม่ใช่ปัญหาสำคัญในแถบนี้ ชาวนาส่วนใหญ่เป็นผู้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินขนาดย่อมๆ เพียงพอต่อการผลิตเพื่อบริโภคใช้ในครัวเรือน โดยครึ่งหนึ่งของประชากรถือครองที่ดินประมาณ 20 – 30 ไร่ต่อครัวเรือน ในขณะที่ครัวเรือนที่ถือครองที่ดินขนาด 100 ไร่ขึ้นไป มีเพียงร้อยละ 20

ตาราง 2.1 แสดงการถือครองที่ดินของบ้านหาคทรายมุต อำเภอวานรนิวาส จังหวัดสกลนคร พ.ศ. 2510

ขนาดของที่ดิน (ไร่)	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
20 – 30	23	48
31 – 40	5	10
41 – 50	4	8
51 – 100	6	13
100 ขึ้นไป	10	21

ที่มา: Bamrung Traimontri, "Summary of Village Attitudes and Conditions in Relation to Rural Security in Northeast Thailand: An Intensive Resident Study of Hadsaimoon Village Tambon Kusakam; Amphur Wanon – Niwat; Changwad Sakon Nakom," (Research Division USOM/Thailand, 1967).

ในขณะที่หมู่บ้านแถบตำบลกกชุม ถึงอำเภอคงหลวง ซึ่งเป็นเขตที่ต่ำถึงที่สุดของเขตภูพาน การสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2524 ข้อมูลเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน สอดคล้องกับข้อมูลทางแถบสกลนคร – วานรนิวาสข้างต้น คือ ชาวบ้านในตำบลกกชุมถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยประมาณ 25 ไร่ต่อครัวเรือน และทุกครอบครัวมีที่ดินเป็นของตัวเอง ไม่ปรากฏว่ามีชาวนารับจ้างหรือการเช่าที่ดินทำนา

ตาราง 2.2 แสดงขนาดที่ดินที่ถือครองในตำบลกกกุ่ม กิ่งอำเภอคลองหลวง จังหวัดนครพนม พ.ศ. 2524

ขนาดที่ดินที่ถือครอง	จำนวน (ไร่)
ผู้ที่มีที่ดินถือครองมากที่สุด	120
ผู้ที่มีที่ดินถือครองน้อยที่สุด	12
การถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยต่อครอบครัว	25.10
ขนาดที่ดินที่ใช้ทำการเกษตรโดยเฉลี่ยต่อครอบครัว	26.10

ที่มา: หจข. (8) มท 5.4.1.19/42, เรียงรายงานการสำรวจข้อมูลเขตพัฒนา ตำบลกกกุ่ม กิ่งอำเภอคลองหลวง จังหวัดนครพนม [กุมภาพันธ์ 2524].

ลักษณะการถือครองที่ดินที่ชาวนาเป็นผู้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่รายย่อยนั้นค่อนข้างขัดแย้งกับการวิเคราะห์สังคมไทยแบบกิ่งเมืองขึ้นกิ่งศักดินา ที่กล่าวว่าอิทธิพลของศักดินามีอยู่มากในชนบทของประเทศ อิทธิพลของศักดินาก็คือ อิทธิพลเหนือที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตหลักของสังคมศักดินาหรือสังคมเกษตร ซึ่งก็คือเจ้าที่ดินในชนบทนั่นเอง ในแถบภูพานนั้นมีลักษณะอย่างที่อุดม สีสวรรณ สหายนำคนหนึ่ง ของขบวนการคอมมิวนิสต์ในเขตภูพานสะท้อนออกมาคือ

จากการสำรวจในขอบเขตอันจำกัดเฉพาะเขตงาน ชาวนาจนมีเพียงจำนวนน้อย ชาวนากลางชั้นล่างมีเป็นจำนวนมาก กันไม่พบเจ้าที่ดิน พ่อค้ายาทุนมีจำนวนหนึ่ง แต่มีไม่มาก... เมื่อหาไม่เจอ “เจ้าที่ดิน” บนภู จากการศึกษาในที่ราบก็ไม่ผู้จะมี ที่คันเจอนั้นกลับเป็น “นายเงินหน้าเลือด” ที่ก่อให้เกิดสภาพ “ตอกเบี่ยพอกหางหมู” และนำมาซึ่งภาวะล้มละลายของชาวนา ปริมาณชาวนาไร้จ้างในชนบทเพิ่มขึ้นไม่ช้าระยะ²⁶

ลักษณะที่อุดมวิเคราะห์ออกมานั้นเป็นสภาพของภูพานราว พ.ศ. 2516 ซึ่งข้อมูลเมื่อราว 10 ปีก่อนหน้านั้นของเขตอำเภอดอนภดล ก็สะท้อนให้เห็นพัฒนาการดังกล่าว จากความแปรปรวนเขาแน่เขานอนอะไรไม่ได้ของสภาพดินฟ้าอากาศ ปัญหานี้สัมพันธ์กับเรื่องอำนาจรัฐโดยตรง เพราะในช่วงคันของพุทธศตวรรษที่ 25 รัฐยังไม่ได้ใฝ่ใจการพัฒนาชนบทเท่าไรนัก โดยเฉพาะการชลประทาน การผลิตแบบคามมีความเกิดขึ้นทำให้ปีที่มีฝนไม่คึกคัก ฟ้าฝนก็เสียหาย ไม่พอขายหรือขายได้ราคาไม่ดี ทำให้รายได้ในปีนั้นต่ำ จากสิ่งนี้ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน หรือถึงแม้จะไม่มีปัญหาดินฟ้าอากาศ ชาวนาจนอาจต้องการลงทุนด้านปัจจัยการผลิตเพิ่มเติม สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดหนี้สินทั้งสิ้น ซึ่งในเขตนี้นักประมาณร้อยละ 5 ต่อเดือนเป็นอย่างต่ำ ซึ่งอาจเก็บเป็นคัวเงินหรือเป็นผลผลิตก็ได้

ถ้าเขารายได้ที่เป็นคัวเงินเป็นมาครวัคความยากจนก็จะพบว่าชาวนาจนในภาคอีสานส่วนใหญ่เป็นชาวนายากจน เพราะทั้งผลผลิตและรายได้ที่เป็นคัวเงินของชาวอีสานอยู่ในระดับต่ำ ชาวอีสานจึงเป็นกลุ่ม

²⁶พ. เมืองชมพู, *สู่สมรภูมิกุฎกาน*, หน้า 317 – 318.

ชนที่ยากจนที่สุดในประเทศ โดยเมื่อเปรียบเทียบผลผลิตข้าวระหว่างภาคอีสานกับภาคกลางในส่วนที่ทำการผลิตแบบยังชีพเช่นเดียวกันพบว่าชาวภาคอีสานได้ผลผลิตข้าวในปริมาณที่ต่ำกว่ามาก²⁷ และเมื่อผลผลิตได้น้อย รายได้ที่เป็นตัวเงินจึงน้อยตามโดยภาคอีสานเป็นภูมิภาคที่มีรายได้เฉลี่ยที่ต่ำที่สุด ดังนี้

ตาราง 2.3 แสดงรายได้เฉลี่ยของภาคต่างๆ พ.ศ. 2496

ภาค	รายได้เฉลี่ย (บาท)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	954
เหนือ	1,611
กลาง	2,888
ตะวันออก	3,138
ใต้	3,684
ทั้งประเทศ	2,149

ที่มา: สุเทพ สุนทรภาศิข, หมู่บ้านอีสานยุค "สงครามเย็น": สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 19.

ข้อมูลในระดับหมู่บ้านแสดงให้เห็นว่ารายได้เฉลี่ยของชาวบ้านในหมู่บ้านที่อยู่ในเขตชนบทจะมีระดับที่ต่ำลงไปอีก เช่น ที่บ้านโพนคูน อำเภอธัญญา จังหวัดนครพนม ซึ่งตารางข้างล่างทำให้เห็นภาพเกี่ยวกับจำนวนรายได้และรายจ่ายของชาวบ้าน จะพบว่ากลุ่มตัวอย่างถึงเกือบร้อยละ 80 มีรายได้ต่ำกว่า 900 บาทต่อปี ดังตารางต่อไปนี้

²⁷สุเทพ สุนทรภาศิข, หมู่บ้านอีสานยุค "สงครามเย็น": สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 18. ได้แสดงตารางเปรียบเทียบผลผลิตข้าวเฉลี่ยของภาคกลางและภาคอีสานไว้ดังนี้

ปี	ผลผลิตข้าวเฉลี่ยภาคกลาง	ผลผลิตข้าวเฉลี่ยภาคอีสาน
2493 - 2494	227	145
2503 - 2504	231	153

ตาราง 2.4 แสดงรายได้และรายจ่ายของกลุ่มตัวอย่าง 63 คน บ้านโพนคูม อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม พ.ศ. 2508

จำนวนเงิน	รายรับ		รายจ่าย	
	จำนวน(คน)	ร้อยละ	จำนวน(คน)	ร้อยละ
1 – 300	22	33.92	27	42.86
301 – 600	16	25.39	17	26.98
601 – 900	13	20.63	8	12.70
901 – 1200	4	6.35	7	11.11
1201 – 1500	1	1.59	2	3.18
1501 – 1800	4	6.35	1	1.59
1801 – 2100	1	1.59	-	-
2101 – 2400	1	1.59	-	-
2401 – 2700	-	-	1	1.59
2701 – 3000	1	1.59	-	-
รวม	63	100	63	100

ที่มา: ร้อยโทสไพช ฤชิตากุล, “การประเมินผลการปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ กองอำนวยการการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ศึกษาเฉพาะกรณี การปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ บ้านโพนคูม ตำบลก้านเหลือง อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508), หน้า 134 และ 136.

จากตารางเมื่อเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยระหว่างรายได้และรายจ่ายแล้วจะพบว่ารายรับมีมากกว่า คือ รายได้เท่ากับ 627.19 บาทและรายจ่ายเท่ากับ 508.14 บาท แต่ปรากฏว่ามีชาวบ้านจำนวนไม่น้อยที่ต้องตกเป็นหนี้ สำหรับบ้านโพนคูมจากกลุ่มตัวอย่างนี้มีถึง 10 คนด้วยกันโดยเฉลี่ยมีหนี้อยู่ราว 240 บาท²⁸

รายได้ที่เป็นตัวเงินของชาวบ้านส่วนใหญ่จะมาจากผลผลิตที่นอกเหนือไปจากการปลูกข้าวเพราะปริมาณผลผลิตของข้าวมีเพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น หรือบางปีก็จะไม่เพียงพอต้องยืม

²⁸ร้อยโทสไพช ฤชิตากุล, “การประเมินผลการปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ กองอำนวยการการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ศึกษาเฉพาะกรณี การปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ บ้านโพนคูม ตำบลก้านเหลือง อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508), หน้า 137.

หรือซื้อข้าวจากข้างนอก ดังนั้น ที่ตำบลกกกุ่ม แทบจะไม่มีการขายข้าวเลย รายได้จึงมาจากการผลิตอื่น เช่น การปลูกข้าวหรือการเลี้ยงสัตว์

ตาราง 2.5 แสดงรายได้ของครอบครัว ตำบลกกกุ่ม กิ่ง อ. คงหลวง จ. นครพนม ปี พ.ศ. 2524

แหล่งรายได้	รายได้เฉลี่ย/ปี/ ครอบครัว	จำนวนครอบครัวที่มีราย ได้จากแหล่งนี้	ร้อยละของครอบครัว
ฝ่าย	750	123	26.50
เบ็ดเตล็ด	620	90	19.39

ที่มา: หจข. (8) มท 5.4.1.19/42, เรื่องรายงานการสำรวจข้อมูลเขตพัฒนา ตำบลกกกุ่ม กิ่งอำเภอคงหลวง จังหวัดนครพนม [กุมภาพันธ์ 2524].

ในแง่ของสภาพความเป็นอยู่ เมื่อชาวบ้านหาคะทราขายมูต อำเภอวานรนิวาส จังหวัดสกลนครเป็นกรณีตัวอย่างซึ่ง ในเขตกังถั่วดีถือว่าเป็นกรณีตัวอย่างที่มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเขตอื่นๆ เพราะเป็นพื้นที่ราบ ในขณะที่หมู่บ้านที่ห่างไกลถนนและอยู่ในเขตป่าเขาจะมีความลำบากกว่านี้ ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้านทำให้เราเห็นภาพรวมของหมู่บ้านดังนี้

ตาราง 2.6 ข้อมูลพื้นฐานของบ้านหาคทรายมุต อำเภอวานรนิวาส จังหวัดสกลนคร พ.ศ. 2510

	จำนวน
วัด	1
พระและฆราวาส	5
บ่อน้ำแบบเก่า	2
ร้านค้าปลีก	2
โรงสีข้าว	1
โรงเรียน	0
สัตว์เลี้ยง	
ควาย	70
วัว	50
ไก่	100
เป็ด	20
หมู	20
ห่าน	4
ม้า	2
ไถ่จวง	4
ประชากร	346
ชาย	180
หญิง	166
การเกิดใน 1 ปี (ค.ศ. 09 - ค.ศ. 10)	
เกิด	8
แท้ง	0
การตายใน 1 ปี (ค.ศ. 09 - ค.ศ. 10)	
ชาย อายุ 0 - 10 ปี	1
หญิง อายุ 11 - 20 ปี	1
จำนวนร้อยละของพุทธศาสนิกชน	100
จำนวนร้อยละของครัวเรือนที่ทำตะกร้า	
ไม้ค้าย, ทอผ้า	
สำหรับใช้ในครัวเรือน	90
สำหรับจำหน่าย	0

พื้นที่เพาะปลูก(ไร่)	
กล้วย	1
ข้าวเหนียว	1000
ปอ	3
ผักผลไม้	10
ยานพาหนะ	
เกวียน	10
จักรยาน	7
วิทยุ (ทรานซิสเตอร์)	8
สิ่งของอื่นๆ	
เครื่องพ่นยาฆ่าแมลงแบบหัวฉีด	1
จักรเย็บผ้า	5
จำนวนร้อยละของบ้านเรือนที่มุงหลังคาด้วยสังกะสี	14

จากตารางข้างต้นทำให้เห็นลักษณะการกินการอยู่ของชาวบ้าน ชุมชนเกษตรกรรมที่ทำการเพาะปลูกข้าวเหนียวเป็นหลัก การที่ชาวบ้านเลือกปลูกข้าวเหนียวเป็นสิ่งที่ทำสืบต่อกันมาทั้งๆ ที่ราคาขายอาจสู้ข้าวเจ้าไม่ได้ก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะข้าวเหนียวเป็นอาหารหลักของชาวอีสาน การผลิตของชาวบ้านจึงเป็นการผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือนของตัวเองเป็นหลัก ทั้งนี้ก็รวมถึงสัตว์เลี้ยงต่างๆ ที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ เช่น ไก่หรือหมู ซึ่งดูจากปริมาณแล้วเป็นปริมาณที่เลี้ยงไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก สัตว์ตัวอื่นๆ นั้นอาจจะให้เป็นพาหนะ หรือปัจจัยการผลิต อย่างม้า หรือควายเป็นต้น ส่วนอาหารอื่นๆ นั้นก็มีเช่น ผักผลไม้ ที่มีพื้นที่ปลูกรวมกันขนาด 10 ไร่และปลูกกล้วยอีก 1 ไร่ แหล่งอาหารของชาวบ้านไม่ได้มีแค่เฉพาะจากการเพาะปลูกเท่านั้นแต่ชาวบ้านยังพึ่งพาอาศัยพื้นที่รอบๆ หมู่บ้าน อย่างป่า เขาและโคกที่มีอยู่รอบๆ ก็เป็นแหล่งอาหารสำคัญอีกแห่งหนึ่ง ชาวบ้านอาจไปจับปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติ ยิงนก เก็บเห็ดและผักต่างๆ ในป่า ไปจนถึงการล่าสัตว์ในป่าและหาไข่มกแดงตามป่าโคกในแถวๆ ทุ่งนา สภาพแวดล้อมรอบๆ หมู่บ้านนั้นจึงพอที่จะเลี้ยงดูชาวบ้านให้อยู่ได้

ในปีๆ หนึ่งชาวบ้านจะทำนาในช่วงฤดูเพาะปลูกเท่านั้น แต่มีงานต่างๆ ให้ได้ทำมากมายไม่ว่าจะเป็นซ่อมแซมบ้านเรือนและเครื่องมือเพาะปลูก หักถดกรรม ไปหาของป่า โดยพื้นที่แถบนี้ไม่สามารถปลูกข้าวเกินกว่าหนึ่งครั้ง เพราะข้อจำกัดทางธรรมชาติที่ทำให้ไม่สามารถเพาะปลูกนอกฤดูกาลได้ นอกจากนี้ยังมี

ชาวบ้านบางส่วนโดยเฉพาะคนหนุ่มที่ออกเดินทางไปยังเมืองใหญ่อย่างอุครธานี อุบลราชธานี โคราช หรือแม้กระทั่งกรุงเทพฯ เพื่อหางานทำและออกท่องเที่ยว

การติดต่อกับโลกภายนอกอาจจะกระทำไม่ได้สะดวกสบายนัก ในหมู่บ้านดังกล่าวก็มีจักรยานเพียง 7 คัน ในขณะที่ไม่มีบ้านไหนที่มีรถยนต์เลยในต้นทศวรรษ 2510 เส้นทางคมนาคมมีเพียงถนนดินที่พัฒนาจากทางเกวียนของชาวบ้าน ซึ่งใช้ได้หน้าแล้งเท่านั้น ส่วนหน้าฝน ถนนจะกลายเป็นบ่อโคลนจนสัญจรแทบไม่ได้ เวลาชาวบ้านจะเดินทางออกนอกชุมชนจึงนิยมเดินกันตามถนนหรือ “ทางป่า” ที่ลึกเขคป่าเขา หรือถ้าชนของต่างๆ ก็มักจะใช้เกวียนเป็นพาหนะ การติดต่อกันระหว่างชุมชนรอบๆ เป็นเรื่องที่ทำกันเป็นปกติ แต่การติดต่อสื่อสารในระดับที่ห่างไกลกว่านั้นเช่นอำเภอ หรือจังหวัดนั้นก็เป็นเรื่องยากลำบากขึ้นตามลำดับ นายทุนและพ่อค้าผลิตที่เป็นคนนอกชุมชนจะเข้ามาก็เป็นเรื่องยากลำบาก ในการเข้ามาซื้อผลิตในหมู่บ้านจึงเสียค่าใส่หุ่ยมากส่งผลต่อราคาผลิตที่ชาวบ้านได้ ราคาข้าวเปลือกของชาวบ้านก็ตกลง ในทางตรงกันข้ามการที่ชาวบ้านจะขนข้าวไปขายที่โรงสีในตัวเมืองที่ยากลำบากและสิ้นเปลืองพอสมควร ถ้าข้าวมีปริมาณไม่มากพอก็ไม่คุ้มค่าที่จะเดินทางออกไป ข้อมูลข่าวสารก็เช่นเดียวกัน วิทยุเป็นสิ่งเดียวที่ช่วยให้ชาวบ้านรับรู้โลกภายนอก แต่กระนั้นก็ตามในบ้านหาดทรายมูลมีวิทยุเพียง 8 เครื่องเท่านั้น ส่วนหนังสือพิมพ์ถ้าจะมีเข้ามาก็เป็นข่าวสารที่ล่าช้ามาก

4. การเมืองการปกครอง

อำนาจรัฐและการปกครอง

อำนาจรัฐที่ลงไปสู่ท้องถิ่นนั้นเป็นไปตามโครงสร้างการปกครอง กล่าวคือ จากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ผ่านส่วนราชการระดับท้องถิ่น ในหมู่บ้านชนบทแถบภูพานก่อนทศวรรษ 2500 ชีวิตของชาวบ้านจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับเจ้าหน้าที่รัฐ หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า เจ้านายนั้นจะประกอบด้วย ข้าราชการระดับอำเภอ และเจ้าหน้าที่ตำรวจ ซึ่งคนเหล่านี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับชีวิตของชาวบ้านน้อยมาก ทั้งนี้ก็ด้วยเงื่อนไขทางด้านภูมิศาสตร์ที่หมู่บ้านตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครองในท้องถิ่น ซึ่งก็คือที่ว่าอำเภอ ความเกี่ยวพันระหว่างตัวอำเภอหรือเมืองกับหมู่บ้านในชนบทนั้นมีในระดับต่ำ จากปากคำของชาวบ้านบ่อแกใหญ่ อำเภอสองคาบ จังหวัดสกลนคร ที่ต่อมาได้เข้าร่วมกับขบวนการคอมมิวนิสต์กล่าวว่า เจ้านายนานๆ ครั้งถึงจะเข้ามาเยี่ยมเยียนชาวบ้านสักทีหนึ่ง²⁹ ภาวะเช่นนี้ยังคงอยู่จนกระทั่งหลังทศวรรษ 2500 ก็ยังคงเป็นเช่นนี้อยู่ ตัวแทนอำนาจรัฐที่อยู่ในหมู่บ้านจริงๆ ก็คือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งถือความเป็นตัวแทนฝ่ายปกครองในระดับต่ำที่สุด กำนัน ผู้ใหญ่บ้านมีหน้าที่ทั้งทางด้านการปกครองท้องถิ่น เป็นตัวแทนของราชการที่จะนำข่าวสารข้อมูลและนโยบายของทางราชการมาเผยแพร่แก่ชาวบ้าน นอกจากนี้ยังเป็นเจ้าหน้าที่ปราบปรามซึ่งทำหน้าที่แทนตำรวจในบางกรณีด้วย เช่น การปราบปรามผู้กระทำความผิดเล็กๆ น้อยๆ แต่กระนั้นก็ตาม

²⁹ สัมภาษณ์ นาย พรหมวิชัย, 8 พฤษภาคม 2547.

กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นคนในท้องถิ่นที่มาจากการเลือกตั้งภายในหมู่บ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้านจึงมีความซื่อสัตย์
ระหว่างความเป็นตัวแทนของอำนาจรัฐ กับตัวแทนของอำนาจท้องถิ่น เพราะจากการศึกษาพบว่า การเลือก
ตั้งผู้ใหญ่บ้านนั้น ความสัมพันธ์ในระบบสายตระกูล (clan) มีความสำคัญในการกำหนดผลการเลือกตั้ง

ครูและโรงเรียนก็เป็นตัวแทนอำนาจรัฐที่อยู่ในท้องถิ่นที่มีบทบาท ในตำบลๆ หนึ่งมักมีโรงเรียน
ระดับประถมอยู่หลายโรง ในละแวกหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียงกันจะต้องมีโรงเรียนประถมอย่างน้อยหนึ่งโรง ครู
และโรงเรียนจึงมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่อุดมการณ์หลักของรัฐ ซึ่งถึงแม้ว่าครูจะไม่มี "อำนาจ" ทั้ง
ทางการเมืองและการปกครองโดยครั้งที่คาม แต่บทบาทหน้าที่ในการสอนหนังสือให้เด็กๆ ได้มีความรู้ในชั้น
พื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเรียนภาษาไทยก็ดี วิชาหน้าที่พลเมืองก็ดี วิชาประวัติศาสตร์ก็ดี สิ่งเหล่านี้
เป็นโครงสร้างความเป็นหนึ่งเดียวทางด้านอุดมการณ์ขึ้นมา ทำให้ผู้เรียนและรวมไปถึงชาวบ้านได้รับรู้ถึง
ความเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทย ทั้งนี้ครูมักจะมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชาวบ้าน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะครูมักเป็น
คนในท้องถิ่นอีสานเหมือนกัน แม้ว่าอาจจะไม่ใช่คนในหมู่บ้านก็ตาม อีกส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะครูไม่มีอำนาจ
ทางการเมืองการปกครองอะไร ชาวบ้านไม่เคยเรียกครูว่าเจ้านาย ครูนอกจากจะมีหน้าที่สั่งสอนให้ความรู้แก่นัก
เรียนแล้วยังมีหน้าที่ต่อชุมชน ไม่ว่าจะช่วยเหลือชาวบ้านในเรื่องต่างๆ ไม่ว่าจะด้านกำลังกายและกำลัง
ทรัพย์ หรือความเป็นคนที่มีความรู้จึงสามารถให้คำแนะนำต่างๆ แก่ชาวบ้านได้

การที่ชาวบ้านเรียกเจ้าหน้าที่ของรัฐว่า "เจ้านาย" สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ
ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ คำว่าเจ้านาย สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ที่โยงไปถึงความสัมพันธ์แบบมู
นายกับไพร่ แต่สำหรับคำว่าเจ้านายในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐราชการกับประชาชนหรือชาวบ้าน
นั้น หมายถึง ความมีอำนาจเหนือของรัฐราชการหรือข้าราชการต่อประชาชน ความรู้สึกที่ว่าข้าราชการเป็น
เจ้านายของประชาชนยังคงมีอยู่ในปัจจุบันซึ่งเป็นความพยายามของรัฐบาลหลายยุคหลายสมัยที่จะปฏิรูป
ระบบราชการให้เกิดความตึกที่ข้าราชการคือผู้รับใช้ประชาชน

ในราวทศวรรษ 2510 เมื่อเป็นที่ปรากฏชัดของการต่อสู้ของขบวนการคอมมิวนิสต์ในเขตภูพาน
รัฐบาลได้ดำเนินการเข้ามาดูแลและพัฒนาในพื้นที่นี้ มีหน่วยงานราชการหลายหน่วยงานเข้ามาในหมู่บ้าน
ทั้งด้านพลเรือนและทหาร ทั้งหมดนี้รัฐบาลมีนโยบายที่จะพัฒนาหมู่บ้านชนบทห่างไกลเหล่านี้ให้มีคุณภาพ
ชีวิตที่ดีขึ้น มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องต่อรัฐบาลจะได้ไม่ไปหลงเชื่อพวก "ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์"
รวมถึงการใช้กำลังทหาร และคำรวจในการปราบปรามพวกคอมมิวนิสต์ด้วย ในช่วงนี้หมู่บ้านจึงมีคนจาก
ทางราชการเข้ามาเพิ่มขึ้นจากแต่ก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าหน้าที่เร่งรัดพัฒนาชนบท เจ้าหน้าที่หน่วย
พัฒนาการเคลื่อนที่ ทหารและอาสาสมัครรักษาดินแดน การส่งหน่วยงานเหล่านี้เข้ามายังท้องถิ่นเป็นการ
เร่งรัดการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์ที่กำลังคุกคามโดยมีเป้าหมายหลักอยู่ที่การปลุกระดมและหาเสบียง รัฐบาล
จึงใช้หน่วยงานเหล่านี้สกัดการแทรกซึมดังกล่าว³⁰

³⁰-พมพ.กพช.อพ. กับ กรป. กลาง." พัฒนาการเคลื่อนที่ (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2523): 41 - 42.

ถ้าเราอยู่ในระดับชุมชนหมู่บ้าน อำนาจรัฐที่เข้ามามีอำนาจเหนือในระดับต่างๆ จะประกอบด้วย

1) รัฐบาล

รัฐบาลอ้างว่าตนเองเป็นรัฐบาลที่มาจากประชาชน หรือรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว³¹ นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึง “14 ตุลา” เป็นเวลาถึง 15 ปีที่ประเทศไทยถูกปกครองด้วยระบบเผด็จการทหาร รัฐบาลในสายตาของฝ่ายก้าวหน้าจึงเป็นรัฐบาลที่ไม่ชอบธรรม ทั้งยังประหัตประหารนักการเมืองของภาคอีสาน ตั้งแต่สมัยทศวรรษ 2490 เรื่อยมาจนถึงครอง จันตวงค์ และถึงแม้รัฐบาลเผด็จการทหารจะล้มลงแล้วแต่ท่าทีของข้าราชการในชนบทยังคงไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับรัฐบาลค่อนข้างจะคูห่างเหิน ชาวบ้านไม่มีความรู้สึกมีส่วนร่วมกับการวางแผนนโยบายในระดับต่างๆ แม้ว่าการเมืองในระบบประชาธิปไตยจะเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีสิทธิเช่นนั้นก็ตาม

2) ข้าราชการในท้องถิ่น

ข้าราชการหรือเจ้าหน้าที่รัฐบาลในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็ข้าราชการฝ่ายปกครอง อย่างนายอำเภอ ปลัดอำเภอ ข้าราชการในระดับอำเภอ หรือข้าราชการกระทรวง ทบวงกรมที่มีที่ตั้งอยู่ในอำเภอ เช่น เจ้าหน้าที่สรรพากร สรรพสามิต หรือกรมป่าไม้ ข้าราชการเหล่านี้มีหน้าที่บังคับทุกข์ บำรุงสุขให้แก่ราษฎร ชีวิตของชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับคนพวกนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าหน้าที่สาธารณสุข และครู ซึ่งทั้งสองอาชีพนี้จะต้องประจำอยู่ในท้องถิ่นอย่างน้อยก็ระดับตำบล

สำหรับครูนั้นส่วนใหญ่ประจำอยู่ในท้องที่ ในตำบลๆ หนึ่งจะมีโรงเรียนระดับประถมศึกษาอยู่หลายโรง หมู่บ้านที่อยู่ติดกันอาจจะใช้โรงเรียนร่วมกัน โรงเรียนมีบทบาทหน้าที่ให้การศึกษาแก่เด็กนักเรียนให้อ่านออกเขียนได้ เรียนรู้เกี่ยวกับการคำนวณ ความรู้รอบตัว หน้าที่พลเมือง ประวัติศาสตร์ และความรู้ที่จำเป็นในการดำรงชีพอื่นๆ ซึ่งสิ่งที่ลึกซึ้งไปกว่าการให้การศึกษาแก่เด็กและเยาวชนคือการรดล่อมเกล้าทางสังคม หรือการเผยแพร่อุดมการณ์หลักของประเทศไทย คือ ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ อุดมการณ์เหล่านี้ถูกสอดแทรกลงไปแบบเนียนและลึกลับ โดยเฉพาะวิชาหน้าที่พลเมืองและวิชาประวัติศาสตร์

ครูไม่เพียงแต่จะมีบทบาทแค่ในโรงเรียนเท่านั้น แต่เนื่องจากตั้งอยู่ในท้องถิ่นและบางคนอาจจะเป็นคนในท้องถิ่นหมู่บ้านนั้นด้วยซ้ำ ทำให้พวกเขาต้องมีส่วนร่วมกับวิถีชีวิตและกิจกรรมของชาวบ้าน นอกจากนั้นครู ถ้าเทียบกับสถานภาพของชาวบ้านส่วนใหญ่ มักมีสถานะและมีฐานะสูงกว่าชาวบ้านทุกๆ ไป ทำให้ครูต้องมืบทบาทเกื้อหนุนชุมชนทั้งทางค้ำแรงงานกายและสมอง และทางด้านทุนทรัพย์ด้วย ในบาง

³¹กองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์, *ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพผู้เสียชีวิตเนื่องจากการปฏิบัติหน้าที่ราชการ* (ม.ป.ท., 2513), หน้า 189. หรือในเอกสารภาษาอังกฤษมักใช้คำว่า Royal Thai Government

หมู่บ้านครูที่เป็นคนในชุมชนก็มักมีบทบาทเป็นผู้นำหมู่บ้าน สิ่งต่างๆ เหล่านี้ทำให้ครูเป็นผู้มีอิทธิพลโดยเฉพาะทางด้านความคิด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งครูจึงมีสถานะเป็นผู้นำทางความคิดของชุมชน

เจ้าหน้าที่สาธารณสุขเป็นคนอีกอาชีพหนึ่งมีความสำคัญกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน การสาธารณสุขและการแพทย์สมัยใหม่ในทศวรรษ 2500 ได้เริ่มแพร่ขยายไปยังชนบทแล้ว ในบางท้องที่มีสถานอนามัยประจำตำบลอยู่ โดยจะมีเจ้าหน้าที่สาธารณสุข เจ้าหน้าที่ผดุงครรภ์และนางพยาบาลประจำอยู่ โดยจะมีหมอเข้ามาปฏิบัติหน้าที่เป็นครั้งคราว และเมื่อมีหน่วยงานพัฒนาเข้ามา ก็จะมีการนำหมอมารักษาคนป่วยเป็นครั้งคราวด้วยเช่นกัน ชาวบ้านมีโรคภัยไข้เจ็บที่ไม่หนักหนามากก็จะมารับการรักษาที่อนามัย แต่กระนั้นก็ตามก็ยังถือว่ามีข้อจำกัดอย่างมากสำหรับชาวบ้านที่จะมารับการรักษา ประการสำคัญที่สุดคือ ค่ารักษาพยาบาลซึ่งถือว่าแพงสำหรับชาวบ้าน นอกจากนี้คุณภาพของการรักษาพยาบาลยังถือว่าต่ำมาก พวกเขารู้สึกว่ามันแพงเกินไปและไม่ค่อยใส่ใจ³² ชาวบ้านบางคนเจ็บป่วยมารับการรักษาที่อนามัยไม่หายก็ต้องไปรักษาที่คลินิกเอกชน หรือโรงพยาบาลในตัวเมืองจึงจะหาย ซึ่งโดยภาพรวมแล้วการรักษาพยาบาลด้วยการแพทย์สมัยใหม่จึงว่าแพงสำหรับชาวบ้านไม่ว่าจะเป็นอนามัย หรือคลินิกเอกชนและโรงพยาบาลในตัวเมืองที่ยังต้องบวกค่าเดินทางเข้าไปอีก ในพื้นที่ห่างไกล โดยเฉพาะบนภูการเข้ารับการรักษาพยาบาลแบบสมัยใหม่แทบเป็นสิ่งที่เป็นไปได้เลยทั้งในแง่ของการเดินทางและค่าใช้จ่ายทั้งค่าเดินทางและค่ารักษาพยาบาล ชาวบ้านจึงต้องพึ่งการแพทย์แบบดั้งเดิมหรือแพทย์แผนโบราณซึ่งเป็น “ภูมิปัญญา” ของชาวบ้าน สภาพเช่นนี้ ถ้ากล่าวถึงในแง่การแพทย์ – การสาธารณสุข ก็กล่าวได้ว่าชาวบ้านถูกกีดกันออกจากบริการการแพทย์สมัยใหม่ ทำให้ชาวบ้านบางคนคิดว่าวิถีชีวิตของคนยากคนจนมีค่าที่น้อยกว่าคนมั่งมีหรือคนจนมีสิทธิที่จะมีวิถีชีวิตน้อยกว่าคนรวย³³

นอกจากครูและหมอที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านแล้ว ยังมีข้าราชการหรือเจ้าหน้าที่รัฐอื่นๆ ที่มาเกี่ยวข้องกับชาวบ้านอีก แต่คนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับชาวบ้านค่อนข้างน้อยกว่า อันได้แก่ข้าราชการจากอำเภอ พัฒนาการ และเจ้าหน้าที่การเกษตร แต่เมื่อรัฐบาลในช่วงหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ตระหนักถึงปัญหาความอดอยากอดตาย ก็ได้มาความพยายามที่จะเข้าไปพัฒนาชนบท โดยใช้พัฒนากรเจ้าหน้าที่เร่งรัดพัฒนาชนบท และเจ้าหน้าที่หน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ เข้าไปทำ “การพัฒนา” หมู่บ้าน ที่สำคัญคือการเข้าไปก่อสร้างสาธารณูปโภคต่างๆ เช่น ถนนหมู่บ้าน ไฟฟ้า รั้วบ้าน ฝาย นอกจากนี้ยังรวมถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างการสร้างส้วมซึม การให้ความรู้ทางด้านสาธารณสุข และการจัดหมอมารักษาพยาบาลเป็นครั้งคราว หรือรวมถึงการสนับสนุนกิจการงานบันเทิงของชาวบ้านด้วยการเอาภาพยนตร์มาฉายในหมู่บ้าน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ท่าทีของเจ้าหน้าที่เหล่านั้น และการพัฒนาที่นำมาให้ก็ยัง

³²Bamrung Traimontri, “An Intensive Resident Study of Hadsaimoon Village Tambon Kusakam Amphur Wanon – Niwat Changwad Sakon Nakom” (Research Division USOM/Thailand, June 1967), p. 16.

³³สัมภาษณ์ โย เชื้อกระเซ, เมื่อวันที่ 18 มกราคม 2549.

คงมีลักษณะที่ค่อยเป็นที่พอใจของชาวบ้าน ซึ่งจากข้อมูลแหล่งอื่นที่ไม่ใช่ของรัฐบาลชี้ว่า การเข้ามาของเจ้าหน้าที่หน่วยงานพัฒนาต่างๆ เหล่านี้ก็ไม่ได้แตกต่างจากเจ้าหน้าที่รัฐกลุ่มอื่นและมีพฤติกรรมเข้มงวดกับชาวบ้านเช่นเดียวกัน แม้จากข้อมูลของชุมชนเองก็ชี้ให้เห็นถึงลักษณะนี้เช่นเดียวกัน เช่น จากการสำรวจทัศนคติของชาวบ้านต่อเจ้าหน้าที่เร่งรัดพัฒนาชนบทที่ผลออกมาปรากฏว่าชาวบ้านไม่ค่อยชอบเท่าไรนัก เพราะพวกนี้แลดูเกร ไม่มีสัมมาคารวะ ชอบมาเป็นกลุ่มเหมือนกลุ่มอันธพาล และมักมีเรื่องทะเลาะวิวาทกับคนหนุ่มในหมู่บ้านเป็นประจำ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเขาถูกรังแก³⁴

สำหรับผลของการพัฒนาที่แม้จะทำให้ระดับคุณภาพชีวิตดีขึ้น แต่ก็มีส่วนที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้านเท่าไรนัก อย่างในกรณีของไฟฟ้าที่ทางหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ได้นำสร้างระบบไฟฟ้าของหมู่บ้าน แต่ปรากฏว่ามีชาวบ้านเพียงร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมดของบ้านถูกเหือคาม หากทราชมูลและจำพวก ที่ใช้กระแสไฟฟ้า ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลว่า ค่าติดตั้ง (ค่าเดินสายไฟและมิเตอร์) มีราคาแพงเกินกว่าที่จะจ่ายได้ กับความไร้ประสิทธิภาพของการจ่ายกระแสไฟ ที่ผู้ควบคุมการจ่ายไฟมักจ่ายไฟไม่ตรงเวลา มักทำการโดยอำเภอใจ และเมื่อคนควบคุมไม่อยู่ก็จะไม่มีคนคอยเปิดปิดกระแสไฟ และชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลก็กล่าวว่าการจ่ายค่าไฟก็เข้มงวดเกินไป โดยกล่าวว่าผู้ควบคุมกระแสไฟ “ทำตัวเป็นเจ้านาย”³⁵

ข้าราชการจากอำเภอก็คือ เจ้าพนักงานฝ่ายปกครอง อันได้แก่ นายอำเภอ ปลัดอำเภอ และข้าราชการกรมการปกครองที่ประจำอยู่ที่อำเภออื่นๆ บุคคลเหล่านี้มีอำนาจหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับการปกครองท้องที่ นอกจากงานทะเบียนที่ชาวบ้านต้องเข้าไปตัวอำเภอเพื่อติดต่อบริการ ซึ่งนานๆ จึงไปเสียที การเยี่ยมเยียนราษฎรเพื่อรับทราบปัญหาเกี่ยวกับความเป็นอยู่ด้านต่างๆ ก็เป็นหน้าที่ของข้าราชการ แต่กระนั้นก็ตาม จากข้อมูลของบ้านหากทราชมูล³⁶พบว่า น้อยครั้งมากที่เจ้าหน้าที่พวกนี้จะเข้ามาเยี่ยมเยียนประชาชนที่หมู่บ้าน และในบางหมู่บ้านก็ไม่เคยปรากฏว่าเจ้าหน้าที่จากอำเภอมาที่หมู่บ้านเลย เช่นเดียวกับพวกตำรวจและทหาร ชาวบ้านเรียกข้าราชการประเภทนี้ว่า “เจ้านาย” ซึ่งแสดงถึงทัศนคติที่ไม่ค่อยดีนักต่อข้าราชการพวกนี้ ชาวบ้านถึงลักษณะของข้าราชการพวกนี้ว่าเป็นพวกที่เข้มงวดกับระเบียบมากจนเกินไป จุกจิกกับเรื่องไม่เป็นเรื่อง หยิ่งยโสวางตัวเป็นเจ้าคนนายคนและให้บริการแก่ประชาชนไม่ดี นอกจากนี้แล้วยังมีปัญหาเรื่องการทุจริตคอร์รัปชัน หรือที่เรียกกันว่าเงินใต้โต๊ะ หรือค่าน้ำชา ซึ่งถ้าชาวบ้านให้อามิสสินจ้างแก่คนเหล่านี้การติดต่อบริการก็จะสะดวกขึ้น ซึ่งเรื่องเหล่านี้เป็นที่รู้กันดีโดยทั่วไปจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงมองกลุ่มคนประเภทนี้ในแง่ลบ การที่ข้าราชการเหล่านี้ไม่ค่อยมาเยี่ยมเยียนประชาชน

³⁴Bamrung Traimontri, "An Intensive Resident Study of Hadsaimoon Village Tambon Kusakam Amphur Wanon - Niwat Changwad Sakon Nakorn" (Research Division USOM/Thailand, June 1967), p. 18.

³⁵Ibid., pp. 15 - 16.

³⁶Ibid.

ความหมู่บ้านทำให้ชาวบ้านคิดว่าตนเองถูกทอดทิ้ง และยังประกอบกับการละเลยที่จะพัฒนาหรือมีโครงการต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชน ก็ยิ่งสนับสนุนความคิดดังกล่าวของชาวบ้าน

การเข้ามาของเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอแต่ละครั้งก็จัดว่าเป็นกิจกรรมสำคัญที่ชาวบ้านให้การต้อนรับ เพราะการมาเยี่ยมหมู่บ้านของเจ้าหน้าที่ระดับสูงของอำเภอเป็นเรื่องไม่บ่อยนักโดยเฉพาะอย่างยิ่งนายอำเภอจากบันทึกของใหม่ ชูแพง (Mai Chuepaeng) แห่งฝ่ายวิจัยชุมชนได้ให้รายละเอียดการเยี่ยมหมู่บ้านคุ้มภูมิอำเภอวานรนิวาส สกลนครเอาไว้ว่า

การเยี่ยมหมู่บ้านของนายอำเภอที่บ้านคุ้มภูมิใน พ.ศ. 2509 นับว่าเป็นครั้งแรกที่นายอำเภอมาที่หมู่บ้านจึงกระตือรือร้นเป็นพิเศษที่จะได้พบนายอำเภอ เมื่อนายอำเภอมาถึง ผู้ใหญ่บ้านและครูได้เชื้อเชิญให้นายอำเภอเยี่ยมชมโรงเรียนและแปลงผักของโรงเรียน จากนั้นก็พานายอำเภอไปสวนแตงโม ใหม่นี้และได้เล่าถึงการเดินทางจากหมู่บ้านไปสวนแตงโมดังนี้

กลุ่มของเราประมาณ 15 คนมุ่งหน้าสู่สวน พวกเราเดินทางระยะทาง 3 กิโลเมตรโดยใช้จักรยาน นายอำเภอและคณะของเขาไปโดยรถยนต์ ระหว่างการเดินทางไปสวน รถของนายอำเภอต้องหยุดแล้วหยุดอีกเพราะว่าถนนที่ใช้นั้นเป็นทางเกวียน ชาวบ้านต้องช่วยกันซุดเอาหินเล็กๆ จากท้องนามาช่วยกันซ่อมทางให้รถผ่านไปได้³⁷

ข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นลักษณะ “เจ้าขุนมูลนาย” หรือท่าทีแบบ “เจ้านาย” ที่พวกเจ้านายต้องพิเศษและต่างไปจากชาวบ้าน ทั้งๆ ที่เป็นทางเกวียนก็ยังคงขับรถไป สิ่งนี้อาจเป็นสิ่งที่ไม่ได้สำนึกหรือตั้งใจ ก็เป็นเหตุให้ต้องเกิดความยากลำบากที่ชาวบ้านต้องมาช่วยให้รถผ่านไปได้

เมื่อถึงสวนแตงโมเจ้าของสวนก็ออกมาต้อนรับและทำความเคารพนายอำเภอ ซึ่ง “เขากล่าวว่าเราไม่เคยเจอนายอำเภอคนก่อนๆ มาเยี่ยมชาวบ้านเลย” จากนั้นชาวสวนก็เอาผลไม้มาต้อนรับและอธิบายเกี่ยวกับพันธุ์ต่างๆ ของแตงโมที่เขาปลูก จากนั้นนายอำเภอและคณะก็เยี่ยมชมสวนอื่นๆ อีก จนกระทั่งก่อนค่ำก็กลับมารับประทานอาหารที่บ้านของผู้ใหญ่บ้าน ชาวบ้านที่มาพร้อมรับประทานอาหารกับนายอำเภอก็มีผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน และครู ชาวบ้านก็ได้จัดเตรียมอาหารโดยฆ่าไก่ 5 ตัวเพื่อเป็นอาหาร

พิธีการที่ดูเหมือนจะสำคัญที่สุดของการมาเยี่ยมวันนี้ก็คือ หลังจากรับประทานอาหารเย็น ผู้ใหญ่บ้านก็ตั้งวงประชุมลูกบ้านที่บ้านของคน มีคนมาร่วมราว 60 คน จากนั้นนายอำเภอก็กล่าวปราศรัยแก่ชาวบ้าน ใหม่ได้เล่าถึงการปราศรัยของนายอำเภอไว้ว่า

เขา [นายอำเภอ - ผู้เขียน] ได้กล่าวต่อชาวบ้านว่า เรามีความปรารถนามานานที่จะได้มาเยี่ยมเยี่ยมหมู่บ้านแห่งนี้และเพิ่งจะมาบรรลุเป้าหมายในวันนี้เอง เขากล่าวว่า เขาได้ตั้งใจว่าจะมาพบปะชาวบ้านในหมู่บ้านนี้เมื่อสองเดือนก่อน

³⁷Mai Chuepaeng, Nai Amphur visits Ban Khun Phum (Sakon Nakorn), Memo to Toshio Yatsushiro, USOM/Thailand, (January 3, 1967), p. 1.

นายอำเภอบอกชาวบ้านว่าอย่าไปหลงเชื่อคำโฆษณาของพวกผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ เขาเสริมต่อไปว่าถ้าผกก. เป็นคนดีตามที่พวกมันกล่าวอ้างจริงพวกมันต้องไม่รบกวนชาวบ้านโดยการเรียกร้องขอข้าวขออาหาร เขาได้เตือนประชาชนว่าพวก ผกก. ทั้งเช่นฆ่าชาวบ้านและฉกฉวยเอาอาหารจากประชาชน เขาพวกมันอยากจะช่วยชาวบ้าน เขาให้ข้อสังเกต พวกมันต้องเอาข้าวปลาอาหารอาหารมาให้หมู่บ้าน ไม่ใช่เอาไปจากเรา “พวกเราทั้งหมดไม่เคยเห็นว่าพวกผกก. จะทำอะไรที่เป็นผลประโยชน์แก่ประชาชนเลย ดังนั้นเราจะคงไม่ไปเชื่อคำโฆษณาของพวกมัน” เขาสรุป³⁸

เมื่อการปราศรัยสิ้นสุดลงนายอำเภอก็เชื้อชวนให้ชาวบ้านถามคำถามและบอกเล่าปัญหาของชาวบ้านที่ต้องการความช่วยเหลือ มีชาวบ้านคนหนึ่งขอเมล็ดพันธุ์ไว้เพาะปลูกหลังฤดูการเก็บเกี่ยว ซึ่งนายอำเภอก็สัญญาว่าจะหามาให้

3) คำรวจ ทหาร และอาสาสมัครรักษาดินแดน

ในช่วงแรกๆ ที่มีการเคลื่อนไหวของขบวนการคอมมิวนิสต์ ในชนบทแถบภูพานคงมีแต่คำรวจที่ประจำอยู่ที่สถานีตำรวจประจำอำเภอที่เป็นกองกำลังอาวุธของรัฐบาล ดังที่ทราบกันดีว่าหน้าที่ของคำรวจคือ ผู้พิทักษ์สันติราษฎร์ เป็นกองกำลังอาวุธที่ทำหน้าที่รักษาความสงบของบ้านเมือง เป็นผู้รักษาความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายไม่ให้ใครมาละเมิด จับกุมและปราบปรามอาชญากรรม ฯลฯ อย่างไรก็ตามอำนาจของคำรวจ ในเชิงพื้นที่แล้ว เป็นอำนาจที่อยู่ภายนอกชุมชน อีกทั้งยังจำกัดกำลังของคำรวจก็น้อยเมื่อเทียบกับความกว้างขวางของพื้นที่ปฏิบัติงาน รวมถึงการเดินทางในพื้นที่ที่ลำบาก อำนาจของคำรวจจึงกระจุกตัวอยู่รอบๆ ที่ตั้งของสถานีตำรวจซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในตัวอำเภอนั้นๆ ถึงแม้ว่าการลาดตระเวนและออกตรวจพื้นที่นั้นจะเป็นหน้าที่ประจำของคำรวจก็ตามแต่จากปากคำของชาวบ้านนั้นพบว่าบางครั้งมากที่พวกเขาจะพบคำรวจผ่านมาในหมู่บ้านเว้นเสียแต่จะเกิดคดีความใหญ่โตที่จะมีคำรวจมา

ด้วยข้อจำกัดต่างๆ นานาเหล่านี้การปฏิบัติงานของคำรวจในทัศนะของชาวบ้านจึงไม่ค่อยมีประสิทธิภาพ คดีความที่เกิดขึ้นบ่อยในหมู่บ้านคือการลักขโมยควายและการปล้นข้าวของต่างๆ ของชาวบ้าน คำรวจไม่สามารถจับกุมปราบปรามได้ ในขณะที่คำรวจไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่รักษากฎหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในทางตรงกันข้าม ท่าทีและการปฏิบัติของคำรวจก็เป็นเหมือนพวกเจ้านายคนอื่นๆ ที่มีท่าทีแบบข้าราชการ วางตัวเหินห่างจากประชาชน และปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบด้วย ที่สำคัญคำรวจพวกนี้มีหน้าที่โดยตรงในการรักษากฎหมายกลับเอากฎหมายเหล่านี้มาหาประโยชน์กับประชาชนโดยชัดเจน ตัวอย่างเช่น คำรวจมักเข้ามาจับกุมชาวบ้านที่ทำผิดกฎหมายเล็กน้อยๆ เช่น การเล่นการพนันหรือดื่มเหล้าเถื่อน โดยคำรวจก็มาหาประโยชน์ไม่ว่าจะเป็นการจับเพื่อเอาตัวเลขการจับกุมหรือริบไถเงินประชาชน และยังเมื่อ

³⁸Mai Chuepaeng, Nai Amphur visits Ban Khun Phum (Sakon Nakorn), Memo to Toshio Yatsushiro, USOM/Thailand, (January 3, 1967), p. 3.

มีปัญหาคอมมิวนิสต์เข้ามาแล้วปัญหานี้ก็จะยิ่งรุนแรงขึ้นไปอีก อีกทั้งพวกตำรวจเป็นพวกเจ้านายที่มีอาวุธ และเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านโดยตรงทำให้ชาวบ้านเกลียดและกลัวเจ้าหน้าที่ตำรวจอย่างมาก ซึ่งประเด็นนี้จะกล่าวอย่างละเอียดในบทที่ 4

ในช่วงที่สงครามประชาชนได้เริ่มเปิดฉากขึ้น ก็เริ่มมีกำลังอาวุธของรัฐบาลเข้ามาตั้งในหมู่บ้าน หรือละแวกบ้านเป็นพักๆ ในปีหนึ่งกำลังทหารของข้างนอกก็จะมาตั้งฐานเพื่อส่งกำลังไปปราบพวกคอมมิวนิสต์ในป่าหรือบนภู ในระยะต่อมาทางราชการก็ได้จัดตั้งกองกำลังอาสาสมัครรักษาดินแดน หรือที่เรียกกันว่า อส. ซึ่งเป็นกำลังกึ่งทหาร(Militant) ที่รับสมัครจากชายหนุ่มในหมู่บ้านหรือจากท้องถิ่นแถบใกล้เคียงไปฝึกอบรมและจ่ายอาวุธให้และจัดตั้งเป็นชุดคุ้มครองหมู่บ้าน ซึ่งค่ายของพวก อส. ก็จะตั้งประจำอยู่ในหมู่บ้านและปฏิบัติหน้าที่ร่วมกับทหาร อำนาจหน้าที่ของกองกำลังพวกนี้มีวัตถุประสงค์โดยตรงในการปราบปรามพวกคอมมิวนิสต์ การเข้ามาตั้งค่ายหรือฐานปฏิบัติการในท้องถิ่นนั้นก็เพื่อให้ใกล้กับเป้าหมายการปฏิบัติการ ปักถิ่นข่าวสารและเสบียงจากหมู่บ้าน รวมถึงเป็นการคุ้มครองและป้องกันชาวบ้านจากพวกคอมมิวนิสต์

การใช้กำลังอาวุธและความรุนแรงในการปราบปรามคอมมิวนิสต์ ชาวบ้านที่ไม่มีส่วนรู้เห็นด้วยก็ได้รับผลกระทบไปด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากทัศนคติของเจ้าหน้าที่เหล่านี้ที่มองว่าชาวบ้านเป็นพวกเดียวกับคอมมิวนิสต์ จากการสำรวจความคิดเห็นเจ้าหน้าที่ปกครองชั้นหัวหน้า อันประกอบด้วยตำรวจภูธร ตำรวจสันติบาล เจ้าหน้าที่ศูนย์รักษาความปลอดภัยแห่งชาติ นายอำเภอ ปลัดอำเภอ และเจ้าหน้าที่หน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ ที่อาศัยและปฏิบัติหน้าที่อยู่ในเขตอำเภอนาแก มีความเห็นต่อพฤติกรรมทางการเมืองของชาวบ้านในบ้านโพนกุ่ม อ. นาแก จ. นครพนมดังนี้

ตาราง 2.7 แสดงความเห็นของเจ้าหน้าที่ราชการต่อพฤติกรรมทางการเมืองของชาวบ้านในบ้านโพนคูม อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม พ.ศ. 2508

พฤติกรรมทางการเมือง	จำนวน	ร้อยละ
1. ชาวบ้านมีพฤติกรรมกระด้างกระเดื่องต่อการปกครองของประเทศ	19	95
2. ชาวบ้านไม่มีพฤติกรรมกระด้างกระเดื่อง, มีพฤติกรรมเช่นเดียวกับชาวบ้านในหมู่บ้านอื่นๆ	1	5
รวม	20	100

ที่มา: ร้อยโทสพิโชค ลธิคากุล, "การประเมินผลการปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ กองอำนวยการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ศึกษาเฉพาะกรณี การปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ บ้านโพนคูม ตำบลก้านเหลือง อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ ภาควิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508), หน้า 163.

โดยได้ให้เหตุผลสนับสนุนว่าชาวบ้านมีพฤติกรรมกระด้างกระเดื่องต่ออำนาจรัฐไว้ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 2.8 แสดงพฤติกรรมทางการเมืองที่กระตือรือร้นของรัฐของชาวบ้านบ้านโปนคูม อำเภอนาแก จังหวัดนครพนมในทัศนะของเจ้าหน้าที่ราชการ พ.ศ. 2508

พฤติกรรม	จำนวน	ร้อยละ
1. มีแนวโน้มเต็มใจในลัทธิการปกครองที่ไม่พึงประสงค์ของระบบการปกครองประเทศไทย	13	65
2. ราษฎรส่วนใหญ่นิยมการปกครองประเทศของรัฐบาลปัจจุบัน	3	15
3. ราษฎรส่วนใหญ่กระตือรือร้นไม่นำพาคือประกาศหรือคำสั่งที่รัฐบาลแจ้งให้ทราบ	13	65
4. ราษฎรส่วนใหญ่ไม่ให้ความร่วมมือในการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง	16	80

หมายเหตุ: มีผู้ตอบข้อ 2 ตามตารางนี้ 3 ราย ใน 20 ราย ส่วนอีก 17 รายตอบข้อ 1, 3 และ 4 โดยที่แต่ละรายสามารถตอบได้มากกว่า 1 ข้อ มีผู้ตอบแบบสอบถามทั้งหมด 20 ราย

ที่มา: ร้อยโทศุภโชค ฤทธิกาภู, "การประเมินผลการปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ กองอำนาจการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ศึกษาเฉพาะกรณี การปฏิบัติงานของหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ บ้านโปนคูม ตำบลก้านเหลือง อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2508), หน้า 165.

จากการสำรวจไม่อาจยืนยันได้ว่าชาวบ้านจะมีพฤติกรรมแบบนั้นจริงๆ เพราะการสำรวจเพียงความรับรู้ของเจ้าหน้าที่แต่เพียงฝ่ายเดียวโดยไม่มีหลักฐานมายืนยัน อย่างไรก็ตามจากทัศนคติดังกล่าวของเจ้าหน้าที่น่าจะส่งผลต่อการปฏิบัติงานที่เป็นปฏิปักษ์ต่อชาวบ้านดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

จากข้างบนจะเห็นเงื่อนงำของการกำเนิดและการดำรงอยู่ของขบวนการคอมมิวนิสต์ในเขตภูพาน ซึ่งอาจสรุปได้เป็น 2 ประเด็นหลักๆ คือ เงื่อนงำทางภูมิศาสตร์ กับเงื่อนงำทางสังคม - การเมือง

กล่าวคือ ในทางภูมิศาสตร์หรือลักษณะทางกายภาพ ภูพานเป็นเทือกเขาขนาดใหญ่มีอาณาบริเวณที่กว้างขวาง มีลักษณะเป็นเทือกเขาไม่สูงชัน แต่มีความสลับซับซ้อน โอบล้อมด้วยที่ราบขนาดใหญ่ อันเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านและไร่นาของประชาชน ลักษณะดังกล่าวนี้แตกต่างจากพื้นที่การเคลื่อนไหวอื่นๆ ของพท. ในชนบท เช่นทางภาคเหนือ และภาคตะวันตก ที่เป็นเทือกเขาสูงชัน และห่างไกลจากประชาชน ในที่ราบ ด้วยเหตุนี้การเคลื่อนไหวปลุกกระดมชาวนาของเขตภูพานจึงทำได้อย่างกว้างขวาง ไม่ได้จำกัดตัวอยู่เฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์อย่างทางภาคเหนือและตะวันตก แต่ในขณะเดียวกันลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภูพานก็เป็นข้อดีอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ที่ว่ากองกำลังของรัฐบาลสามารถขึ้นมาปราบปรามได้สะดวกจากทุกทิศ

ทุกทาง อันส่งผลต่อสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพลพรรคที่อาศัยป่าเขาเป็นที่พักพิงที่มีความยากลำบาก เพราะต้องคอยหลบหลีกและต่อต้านการล้อมปราบของรัฐบาลอยู่บ่อยครั้ง

สำหรับเงื่อนไขทางด้านสังคม - การเมือง ได้แก่ ความยากจนที่สัมพันธ์กับรัฐ โดยความยากจนนี้เป็นคำที่มีความหมายโดยเปรียบเทียบ เพราะจากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าชีวิตของชาวบ้านแถบภูพานมีความพอเพียงในตัวเองในระดับหนึ่ง ซึ่งถึงแม้จะซัดสัดชีวิตคนอย่างไรพวกเขาก็สามารถหาทางออกในการดำรงชีวิตตามที่เคยเป็นมาหลายชั่วอายุคน แต่สภาพการดำรงชีวิตที่คงตัวอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างมหาศาลของสังคมภายนอก ลักษณะดังกล่าวจึงถือว่าเป็นความล้มเหลว เพราะลักษณะการดำรงชีวิตที่คงที่อยู่นั้นสามารถเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นได้ กล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือ พวกเขาสามารถที่จะมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และสะดวกสบายกว่านี้ได้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ความยากจนของชาวอีสาน สัมพันธ์โดยตรงกับระดับของเทคโนโลยีการผลิต ที่มีน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ ถึงแม้ว่าเขตกุพานจะไม่ได้แห้งแล้งจนเกินไปนัก เพราะมีน้ำสำหรับอุปโภคบริโภคตลอดทั้งปี แต่สำหรับน้ำที่ใช้ในการเพาะปลูกยังพึ่งพิงน้ำฝน ซึ่งก็มีความไม่แน่นอน การผลิตจึงมีลักษณะที่ล้มเหลว เพราะจากระบบชลประทานที่จะทำให้การเพาะปลูกมีความสม่ำเสมอ และสามารถสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงินได้อย่างพอเพียง

จะเห็นได้ว่าความยากจนที่สัมพันธ์กับรัฐโดยตรง เพราะความยากจนของชาวบ้านเกิดจากความไม่เหลียวแลของรัฐบาลที่จะยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวชนบทอย่างจริงจัง ซึ่งก็รวมถึงการสร้างระบบสวัสดิการขั้นพื้นฐานอย่างการแพทย์และการสาธารณสุขอย่างพอเพียง ท่าทีของรัฐบาลและเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ปล่อยปละละเลย วางเฉยและส่วนหนึ่งก็เป็นปฏิปักษ์ต่อประชาชนเหล่านี้เชื้อต่อการปลุกกระแสมองการณ์คอมมิวนิสต์ ซึ่งพวกเขาเป็นผู้ที่ชี้ให้ชาวบ้านเห็นถึงปัญหา และความไม่เป็นธรรมที่ดำรงอยู่ รวมถึงให้ทางเลือกในการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

ความยากจนและปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับรัฐ คูเหมือนจะมีอยู่ทั่วไปทั้งในภาคอีสานและภูมิภาคอื่นๆ ที่ห่างไกล แต่ทำไมภูพานถึงเป็นที่แรกและเป็นจุดสำคัญที่สหายนำของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยเลือกที่จะลงมาทำงานด้วยตนเอง และต่อมาภูพานก็ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของการปฏิวัติไทย ที่เป็นเช่นนี้เพราะมีกลุ่มคนรุ่นก่อนๆ ได้แผ้วถางเส้นทาง สร้างเครือข่าย กลุ่มก้อนทางการเมือง เป็นเชื้อเพลิงให้แก่การต่อสู้ที่นำโดย พคท. มาเป็นระยะเวลายาวนานก่อนหน้านั้นแล้ว ซึ่งจะกล่าวถึงในรายละเอียดในบทต่อไป